

Georg Lukács

Η πραγματοποίηση και η συνείδηση του προλεταριάτου

Να είναι κανείς ριζοσπάστης σημαίνει να πιάνει το πράγμα απ' τη ρίζα.

Όμως για τον άνθρωπο η ρίζα είναι ο ίδιος ο άνθρωπος.

Μαρξ: *Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου*

Δεν είναι καθόλου τυχαίο το ότι και τα δύο μεγάλα και ώριμα έργα του Μαρξ, τα οποία επιχειρούν να εκθέσουν το σύνολο της καπιταλιστικής κοινωνίας και τον θεμελιώδη χαρακτήρα της, ξεκινούν με την ανάλυση του εμπορεύματος. Γιατί δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα αυτού του επιπέδου εξέλιξης της ανθρωπότητας που να μην παραπέμπει σε τελευταία ανάλυση σε αυτό το ζήτημα, [δεν υπάρχει πρόβλημα] που η λύση του δεν θα έπρεπε να αναζητηθεί στη λύση του αινίγματος της εμπορευματικής δομής. Βεβαίως, αυτό το πρόβλημα είναι δυνατό να τεθεί με τόσο γενικό τρόπο μόνο όταν η προβληματοθεσία αποκτά εκείνο το εύρος και το βάθος που έχει στις αναλύσεις του ίδιου του Μαρξ· όταν το πρόβλημα του εμπορεύματος δεν εμφανίζεται απλώς ως μεμονωμένο πρόβλημα, ούτε απλώς ως κεντρικό πρόβλημα της μεμονωμένης επιστήμης της οικονομίας, αλλά ως κεντρικό, δομικό πρόβλημα της καπιταλιστικής κοινωνίας σε όλες τις εκφράσεις της ζωής της. Γιατί μόνο σ' αυτή την περίπτωση μπορεί στη δομή της εμπορευματικής σχέσης να ανευρεθεί το αρχέτυπο όλων των μορφών αντικειμενικότητας* και όλων των μορφών υποκειμενικότητας που τους αντιστοιχούν στην αστική κοινωνία.

I. Το φαινόμενο της πραγματοποίησης

1.

Η ουσία της εμπορευματικής δομής έχει ήδη αναδειχθεί πολλές φορές· συνίσταται στο ότι μια συνάφεια, μια σχέση μεταξύ προσώπων αποκτά τον χαρακτήρα του πράγματος και έτσι [αποκτά] μια «στοιχειωμένη αντικειμενικότητα»*, που με την αυστηρή, φαινομενικά εντελώς κλειστή και ορθολογική νομοτέλειά της συγκαλύπτει κάθε ίχνος της θεμελιώδους ουσίας της, της σχέσης μεταξύ ανθρώπων. Εδώ δεν θα εξετάσουμε το πόσο κεντρική έχει γίνει αυτή η ερωτηματοθεσία για την ίδια την οικονομία, το ποιες συνέπειες είχε η εγκατάλειψη αυτής της μεθοδικής* αφετηρίας για τις οικονομικές θεωρήσεις του χυδαίου μαρξισμού*. Εδώ θέλουμε απλώς – *προϋποθέτοντας* τη μαρξική οικονομική ανάλυση – να υποδείξουμε εκείνα τα θεμελιώδη προβλήματα, τα οποία προκύπτουν από τον φετιχιστικό χαρακτήρα του εμπορεύματος ως μορφής αντικειμενικότητας αφενός, και από την υποκειμενική συμπεριφορά που της αντιστοιχεί, αφετέρου· [ζητήματα,] η κατανόηση των οποίων καθιστά δυνατή μια καθαρή ματιά πάνω στα ιδεολογικά προβλήματα του καπιταλισμού και της πτώσης του.

Ωστόσο, πριν μπορέσουμε να πραγματευτούμε το ίδιο το πρόβλημα, θα πρέπει να δούμε καθαρά ότι το πρόβλημα του φετιχισμού του εμπορεύματος είναι ένα *ειδικό* πρόβλημα της εποχής μας, του *μοντέρνου* καπιταλισμού. Η κυκλοφορία των εμπορευμάτων και, αντιστοίχως, οι υποκειμενικές και αντικειμενικές εμπορευματικές σχέσεις υπήρχαν, ως γνωστόν, ήδη σε πολύ πρωτόγονα επίπεδα εξέλιξης της κοινωνίας. Όμως, *εδώ* το ζήτημά μας είναι κατά πόσο η κυκλοφορία των εμπορευμάτων και οι δομικές της συνέπειες μπορούν να επηρεάσουν *ολόκληρη* την εξωτερική και εσωτερική ζωή της κοινωνίας. Έτσι, το ερώτημα κατά πόσο η κυκλοφορία των εμπορευμάτων είναι η κυρίαρχη μορφή του μεταβολισμού* μιας κοινωνίας δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί απλώς ως ποσοτικό ζήτημα – δηλαδή μ' έναν τρόπο που αντιστοιχεί στις σύγχρονες διανοητικές συνήθειες, οι οποίες έχουν ήδη πραγματοποιηθεί υπό την επίδραση της κυρίαρχης εμπορευματικής μορφής. Η διαφορά μεταξύ [αφενός] μιας κοινωνίας στην οποία η εμπορευματική μορφή είναι η κυρίαρχη μορφή που επηρεάζει με αποφασιστικό τρόπο όλες τις εκδηλώσεις της ζωής και [, αφετέρου,] μιας κοινωνίας στην οποία τούτη [η μορφή] εμφανίζεται μόνο περιστασιακά είναι μάλλον μια ποιοτική διαφορά. Γιατί όλα τα υποκειμενικά και

αντικειμενικά φαινόμενα των εν λόγω κοινωνιών αποκτούν με βάση αυτήν τη διαφορά ποιοτικά διαφορετικές μορφές αντικειμενικότητας. Ο Μαρξ τονίζει με μεγάλη σαφήνεια αυτόν τον περιστασιακό χαρακτήρα της εμπορευματικής μορφής στις πρωτόγονες κοινωνίες:¹ «Το άμεσο ανταλλακτικό εμπόριο, η αυτοφυής μορφή της διαδικασίας ανταλλαγής, αποτελεί μάλλον το ξεκίνημα της μετατροπής των αξιών χρήσης σε εμπορεύματα παρά τη μετατροπή των εμπορευμάτων σε χρήμα. Η ανταλλακτική αξία δεν αποκτά ελεύθερη μορφή, αλλά είναι άμεσα συνδεδεμένη με την αξία χρήσης. Αυτό φαίνεται με δύο τρόπους. Η ίδια η παραγωγή σε ολόκληρη τη συγκρότησή της είναι στραμμένη προς την αξία χρήσης, όχι προς την ανταλλακτική αξία, και ως εκ τούτου μόνο εφόσον υπερβαίνουν την ποσότητα που απαιτείται για κατανάλωση οι αξίες χρήσης σταματούν να είναι αξίες χρήσης και γίνονται μέσα της ανταλλαγής, εμπόρευμα. Απ' την άλλη πλευρά, οι ίδιες γίνονται εμπορεύματα μόνο εντός των ορίων της άμεσης αξίας χρήσης, έστω και πολωτικά κατανεμημένης, έτσι ώστε τα εμπορεύματα που ανταλλάσσουν οι κάτοχοί τους θα πρέπει να είναι και για τους δύο αξίες χρήσης, αλλά καθεμιά [πρέπει να είναι] αξία χρήσης για εκείνον που δεν την κατέχει. Πράγματι, η διαδικασία ανταλλαγής εμπορευμάτων δεν εμφανίζεται αρχικά στο πλαίσιο των αυτοφυών κοινοτήτων, αλλά εκεί όπου αυτές τελειώνουν, στα όριά τους, στα λίγα σημεία όπου έρχονται σε επαφή με άλλες κοινότητες. Εδώ αρχίζει το ανταλλακτικό εμπόριο, και από εδώ έχει τον αντίκτυπό του στο εσωτερικό της κοινότητας, πάνω στην οποία επιδρά διαλυτικά.» Εδώ, η διαπίστωση της διαλυτικής επίδρασης που ασκεί η στραμμένη προς το εσωτερικό κυκλοφορία των εμπορευμάτων υποδεικνύει με σαφήνεια την ποιοτική καμπή που καθορίζεται από την κυριαρχία του εμπορεύματος. Ωστόσο, ούτε κι αυτή η επίδραση στο εσωτερικό της κοινωνικής δομής επαρκεί ώστε η εμπορευματική μορφή να γίνει η συγκροτητική μορφή μιας κοινωνίας. Για να συμβεί κάτι τέτοιο θα πρέπει αυτή – όπως τονίστηκε παραπάνω – να διαπεράσει όλες τις εκφράσεις της ζωής μιας κοινωνίας και να τις αναμορφώσει με βάση το πρότυπό της, και όχι απλώς να συνδεθεί εξωτερικά με ανεξάρτητες προς αυτήν διαδικασίες που στοχεύουν στην παραγωγή αξιών χρήσης. Η ποιοτική διαφορά μεταξύ [αφενός] του εμπορεύματος ως μιας μορφής (μεταξύ πολλών) του κοινωνικού μεταβολισμού των ανθρώπων και [, αφετέρου,] του εμπορεύματος ως καθολικής μορφής της διαμόρφωσης της κοινωνίας δεν αποκαλύπτεται μόνο στο γεγονός ότι ως μεμονωμένο φαινόμενο η εμπορευματική

¹ *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, MEW 13, σελ. 35-36.

σχέση ασκεί το πολύ μια αρνητική επίδραση πάνω στη δομή και τη διάρθρωση της κοινωνίας, αλλά αυτή η διαφορά επανεπιδρά στον τρόπο και στην ισχύ της ίδιας της κατηγορίας. Ακόμα και θεωρημένη καθ' εαυτήν, η εμπορευματική μορφή παρουσιάζει μια διαφορετική εικόνα όταν είναι η καθολική μορφή, από την εικόνα που παρουσιάζει ως μερικό, μεμονωμένο, όχι κυρίαρχο φαινόμενο. Το γεγονός ότι κι εδώ τα όρια είναι ρευστά δεν θα πρέπει να συγκαλύψει τον ποιοτικό χαρακτήρα της κρίσιμης διαφοράς. Έτσι, ο Μαρξ επισημαίνει ως χαρακτηριστικό της μη κυρίαρχης κυκλοφορίας των εμπορευμάτων:² «Η ποσοτική σχέση, με βάση την οποία ανταλλάσσονται προϊόντα, είναι αρχικά εντελώς τυχαία. Αυτά λαμβάνουν εμπορευματική μορφή στο βαθμό που αποτελούν εν γένει ανταλλάξιμα πράγματα, που είναι δηλαδή εκφράσεις του ίδιου τρίτου όρου. Η συνέχιση της ανταλλαγής και η τακτική αναπαραγωγή για ανταλλαγή αίρει όλο και πιο πολύ αυτή την τυχειότητα. Εν πρώτοις όμως όχι για τους παραγωγούς και τους καταναλωτές, αλλά για εκείνον που μεσολαβεί μεταξύ τους, τον έμπορο που συγκρίνει τις χρηματικές τιμές και καρπώνεται τη διαφορά. Μέσω της ίδιας της κίνησης αυτός θέτει την ισοδυναμία. Το εμπορικό κεφάλαιο είναι στην αρχή απλώς η μεσολαβούσα κίνηση μεταξύ άκρων τα οποία δεν ελέγχει και προϋποθέσεων τις οποίες δεν δημιουργεί.» Και αυτή η ανάπτυξη της εμπορευματικής μορφής σε πραγματική μορφή κυριαρχίας της συνολικής κοινωνίας δημιουργήθηκε για πρώτη φορά στον μοντέρνο καπιταλισμό. Γι' αυτό και δεν πρέπει πια να μας εκπλήσσει το ότι μερικές φορές, στην αρχή της καπιταλιστικής ανάπτυξης, ο προσωπικός χαρακτήρας των οικονομικών σχέσεων γινόταν αντιληπτός με σχετική σαφήνεια, αλλά όσο προχωρούσε αυτή η ανάπτυξη, όσο δημιουργούνταν πιο πολύπλοκες και μεσολαβημένες μορφές, η κατανόηση αυτού του πραγματικού κελύφους γινόταν όλο και πιο σπάνια και με μεγαλύτερη δυσκολία. Σύμφωνα με τον Μαρξ, το πράγμα έχει ως εξής:³ «Σε προηγούμενες μορφές κοινωνίας αυτή η οικονομική μυστικοποίηση εμφανίζεται κατά βάση μόνο σε σχέση με το χρήμα και το τοκοφόρο κεφάλαιο. Αποκλείεται από τη φύση του πράγματος, πρώτον εκεί όπου το βάρος πέφτει στην παραγωγή αξιών χρήσης, στην παραγωγή για τις άμεσες ίδιες ανάγκες· δεύτερον, εκεί όπου, όπως στην αρχαία εποχή και στον Μεσαίωνα, η δουλεία ή η δουλοπαροικία αποτελούν την πλατιά βάση της κοινωνικής παραγωγής: Εδώ, η κυριαρχία των παραγωγικών συνθηκών πάνω στους παραγωγούς

² *Kapital* III, I, MEW 25, σελ. 342.

³ *Kapital* III, II, MEW 25, σελ. 839.

κρύβεται πίσω από τις σχέσεις κυριαρχίας και υποδούλωσης, που εμφανίζονται και γίνονται ορατές ως τα άμεσα ελατήρια της παραγωγικής διαδικασίας.»

Γιατί μόνο ως καθολική κατηγορία του συνολικού κοινωνικού είναι γίνεται κατανοητή, χωρίς παραποιήσεις, η ουσία του εμπορεύματος. Μόνο σ' αυτήν τη συνάφεια αποκτά η πραγματοποίηση που προκαλείται από την εμπορευματική σχέση μια αποφασιστική σημασία, τόσο για την αντικειμενική εξέλιξη της κοινωνίας όσο και για τη συμπεριφορά των ανθρώπων προς αυτήν· για τις προσπάθειές τους να κατανοήσουν αυτήν τη διαδικασία ή να ξεσηκωθούν ενάντια στις καταστροφικές της συνέπειες, να απελευθερωθούν από αυτή την υποδούλωση σε μια «δεύτερη φύση»* που έχει διαμορφωθεί μ' αυτόν τον τρόπο. Ο Μαρξ περιγράφει το θεμελιώδες φαινόμενο της πραγματοποίησης ως εξής:⁴ «Το μυστηριώδες της εμπορευματικής μορφής συνίσταται λοιπόν απλώς στο ότι αυτή αντικαθρεπτίζει στους ανθρώπους τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της εργασίας τους ως αντικειμενικά [gegenständliche] χαρακτηριστικά των ίδιων των προϊόντων της, ως κοινωνικές φυσικές ιδιότητες αυτών των πραγμάτων, και ως εκ τούτου και την κοινωνική σχέση των παραγωγών προς τη συνολική εργασία ως μια κοινωνική σχέση μεταξύ αντικειμένων που υπάρχει έξω απ' αυτούς. Μέσω αυτού του *quid pro quo* τα προϊόντα της εργασίας γίνονται εμπορεύματα, αισθητά υπεραισθητά ή κοινωνικά πράγματα... Δεν είναι παρά η καθορισμένη κοινωνική σχέση των ίδιων των ανθρώπων εκείνη που λαμβάνει εδώ γι' αυτούς τη φαντασμαγορική μορφή μιας σχέσης μεταξύ πραγμάτων.»

Σχετικά με αυτό το θεμελιώδες δομικό γεγονός θα πρέπει πάνω απ' όλα να συγκρατήσουμε το ότι εξαιτίας του ο άνθρωπος έρχεται σε αντιπαράθεση με την ίδια του τη δραστηριότητα, την ίδια του την εργασία ως κάτι το αντικειμενικό, κάτι το ανεξάρτητο απ' αυτόν, κάτι που τον κυριαρχεί με βάση μια δική του, ξένη προς τον άνθρωπο νομοτέλεια. Και μάλιστα αυτό συμβαίνει τόσο από αντικειμενική όσο και από υποκειμενική άποψη. Αντικειμενικά, εφόσον δημιουργείται ένας κόσμος έτοιμων πραγμάτων και σχέσεων μεταξύ πραγμάτων (ο κόσμος των εμπορευμάτων και της κίνησής τους στην αγορά), οι νόμοι των οποίων γίνονται μεν σταδιακά γνωστοί στους ανθρώπους, αλλά και σ' αυτή την περίπτωση τους αντιπαρατίθενται ως αδάμαστες δυνάμεις που δρουν από μόνες τους. Το άτομο μπορεί λοιπόν να εκμεταλλευτεί τη γνώση αυτών των νόμων για δικό του όφελος, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι με αυτήν

⁴ *Kapital* I, MEW 23, σελ. 85. Σχετικά μ' αυτή την αντίθεση πρβλ. από καθαρά οικονομική άποψη τη διαφορά μεταξύ της ανταλλαγής των εμπορευμάτων με βάση την αξία τους και της ανταλλαγής τους με βάση τις τιμές παραγωγής τους. *Kapital* III, I, MEW 25, σελ. 186.

του τη δραστηριότητα παρεμβαίνει για ν' αλλάξει την ίδια την πραγματική διαδικασία. Υποκειμενικά, εφόσον – σε μια ολοκληρωμένη εμπορευματική οικονομία – η δραστηριότητα του ανθρώπου αντικειμενοποιείται* απέναντι στον ίδιο, γίνεται εμπόρευμα που, καθώς υπόκειται στην ξένη προς τον άνθρωπο αντικειμενικότητα των κοινωνικών φυσικών νόμων, πρέπει να επιτελέσει τις κινήσεις της το ίδιο ανεξάρτητα απ' τον άνθρωπο όσο οποιοδήποτε αγαθό για την ικανοποίηση αναγκών το οποίο έχει γίνει εμπόρευμα. «Εκείνο λοιπόν που χαρακτηρίζει την καπιταλιστική εποχή», λει ο Μαρξ,⁵ «είναι το ότι η εργασιακή δύναμη αποκτάει για τον ίδιο τον εργάτη τη μορφή ενός εμπορεύματος που του ανήκει... Απ' την άλλη πλευρά, μόνο απ' αυτήν τη στιγμή γενικεύεται η εμπορευματική μορφή των προϊόντων εργασίας.»

Η καθολικότητα της εμπορευματικής μορφής καθορίζει λοιπόν, τόσο από υποκειμενική όσο και από αντικειμενική άποψη, μια αφαίρεση της ανθρώπινης εργασίας που αντικειμενοποιείται* στα εμπορεύματα. (Απ' την άλλη πλευρά πάλι, η ιστορική της δυνατότητα καθορίζεται από την πραγματική επιτέλεση αυτής της αφαιρετικής διαδικασίας.) Αντικειμενικά, εφόσον η εμπορευματική μορφή ως μορφή της ισότητας, της ανταλλαξιμότητας ποιοτικά διαφορετικών αντικειμένων γίνεται δυνατή μόνο χάρη στο γεγονός ότι αυτά θεωρούνται – στο πλαίσιο αυτής της σχέσης, εντός του οποίου και μόνο προσλαμβάνουν βεβαίως την αντικειμενικότητά [Gegenständlichkeit] τους ως εμπορευμάτων – ως τυπικά ίσα. Εδώ η αρχή της τυπικής τους ισότητας μπορεί να θεμελιωθεί μόνο στην ουσία τους ως προϊόντων της αφηρημένης (άρα τυπικά ίσης) ανθρώπινης εργασίας. Υποκειμενικά, εφόσον αυτή η τυπική ισότητα της αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας δεν είναι απλώς ο κοινός παρανομαστής, στον οποίο ανάγονται τα διαφορετικά αντικείμενα στην εμπορευματική σχέση, αλλά γίνεται η ενεργός αρχή της πραγματικής διαδικασίας παραγωγής εμπορευμάτων. Είναι αυτονόητο ότι πρόθεσή μας εδώ δεν μπορεί να είναι η έστω και σε αδρές γραμμές περιγραφή αυτής της διαδικασίας, της διαμόρφωσης της μοντέρνας εργασιακής διαδικασίας, του απομονωμένου, «ελεύθερου» εργάτη, του καταμερισμού της εργασίας κ.λπ. Το ζήτημα για μας εδώ είναι απλώς να διαπιστώσουμε ότι η αφηρημένη, ίση, συγκρίσιμη εργασία, που μπορεί να μετρηθεί με αυξανόμενη ακρίβεια με βάση τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας, η εργασία του καπιταλιστικού καταμερισμού των έργων διαμορφώνεται ως προϊόν και συγχρόνως ως προϋπόθεση της καπιταλιστικής παραγωγής κατά τη διαδικασία της

⁵ *Kapital I*, MEW 23, σελ. 184, σημ. 41.

ανάπτυξής της· έτσι, μόνο κατά τη διάρκεια αυτής της ανάπτυξης μετατρέπεται σε μια κοινωνική κατηγορία, η οποία επηρεάζει με αποφασιστικό τρόπο τη μορφή αντικειμενικότητας τόσο των αντικειμένων όσο και των υποκειμένων της κοινωνίας που διαμορφώνεται έτσι, [επηρεάζει] τη σχέση της με τη φύση, τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων που είναι δυνατές στο εσωτερικό της.⁶ Εάν παρακολουθήσει κανείς την πορεία ανάπτυξης της εργασιακής διαδικασίας, από τη χειροτεχνία και τη συνεργασία στη μανιφακτούρα και την μηχανοποιημένη βιομηχανία, διαπιστώνει έναν σταθερά αυξανόμενο εξορθολογισμό, έναν όλο και πιο έντονο παραμερισμό των ποιοτικών, ανθρώπινων-ατομικών ιδιοτήτων του εργάτη. Αφενός, [κάτι τέτοιο συμβαίνει] στο βαθμό που η εργασιακή διαδικασία κατακερματίζεται σε αφηρημένα ορθολογικούς επιμέρους χειρισμούς, με τρόπο ώστε να σπάει η σχέση του εργάτη με το προϊόν ως όλον και η εργασία του να περιορίζεται σε μια μηχανικά επαναλαμβανόμενη εξειδικευμένη λειτουργία. Αφετέρου, [κάτι τέτοιο συμβαίνει] στο βαθμό που εντός και εξαιτίας αυτού του εξορθολογισμού ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας, η βάση του ορθολογικού υπολογισμού, παράγεται αρχικά ως απλώς εμπειρικά διαπιστώσιμος μέσος χρόνος εργασίας, και αργότερα, μέσω της όλο και πιο έντονης μηχανοποίησης και του εξορθολογισμού της εργασιακής διαδικασίας, ως αντικειμενικά υπολογίσιμη ποσότητα εργασίας, η οποία αντιπαρατίθεται στον εργάτη με την έτοιμη και ολοκληρωμένη αντικειμενικότητά της. Με τον μοντέρνο «ψυχολογικό» κατακερματισμό της εργασιακής διαδικασίας (σύστημα Ταίηλορ*), αυτή η ορθολογική μηχανοποίηση εισχωρεί μέχρι το βάθος της ψυχής του εργάτη: Ακόμα και οι ψυχολογικές του ιδιότητες διαχωρίζονται από τη συνολική του προσωπικότητα, αντικειμενικοποιούνται απέναντί της, προκειμένου να είναι δυνατή η ένταξή τους σε ορθολογικά εξειδικευμένα συστήματα, όπου θα μπορούν να αναχθούν σε υπολογιστικούς όρους.⁷

Αυτό που έχει τη μεγαλύτερη σημασία για εμάς είναι η *αρχή* που τίθεται εδώ σε ισχύ: η αρχή του εξορθολογισμού που επικεντρώνεται στον υπολογισμό, στην *υπολογισιμότητα*. Οι κρίσιμες αλλαγές, στις οποίες υπόκειται εδώ το υποκείμενο και το αντικείμενο της οικονομικής διαδικασίας, είναι οι εξής: Πρώτον, η υπολογισιμότητα της εργασιακής διαδικασίας απαιτεί μια ρήξη με την οργανική-

⁶ Πρβλ. *Kapital I*, MEW 23, σελ. 341/42 κ.λπ.

⁷ Όλη αυτή η διαδικασία εκτίθεται ιστορικά και συστηματικά στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Τα ίδια τα γεγονότα περιγράφονται – βεβαίως ως επί το πλείστον χωρίς αναφορά στο πρόβλημα της πραγματοποίησης – και από την αστική πολιτική οικονομία, από τους Μπύχερ*, Ζόμπαρτ*, Α. Βέμπερ*, Γκότλ* κ.λπ.

ανορθολογική, πάντα ποιοτικά καθορισμένη ενότητα του ίδιου του προϊόντος. Ο εξορθολογισμός, με την έννοια ενός όλο και πιο ακριβούς προϋπολογισμού όλων των επιδιωκόμενων αποτελεσμάτων, μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω του λεπτομερούς κατακερματισμού κάθε πολύπλοκης ενότητας στα επιμέρους στοιχεία της, μέσω της διερεύνησης των επιμέρους ειδικών νόμων της παραγωγής τους. Θα πρέπει λοιπόν, αφ' ενός, να έρθει σε ρήξη με την οργανική παραγωγή ολόκληρων προϊόντων, η οποία στηριζόταν στην *παραδοσιακή συνάρθρωση εργασιακών εμπειριών*: Ο εξορθολογισμός είναι αδιανόητος χωρίς εξειδίκευση.⁸ Το ενιαίο προϊόν ως το αντικείμενο της εργασιακής διαδικασίας εξαφανίζεται. Η διαδικασία μετατρέπεται σε έναν αντικειμενικό συγκερασμό εξορθολογισμένων υποσυστημάτων, η ενότητα των οποίων καθορίζεται καθαρά υπολογιστικά, γι' αυτό και η σχέση των συστημάτων μεταξύ τους θα πρέπει να εμφανίζεται σ' αυτά ως *τυχαία*. Ο ορθολογικός-υπολογιστικός κατακερματισμός της εργασιακής διαδικασίας εξαλείφει την οργανική αναγκαιότητα των επιμέρους χειρισμών, που αναφέρονται ο ένας στον άλλο και συνθέτουν μια ενότητα στο τελικό προϊόν. Η ενότητα του προϊόντος ως εμπορεύματος δεν συμπίπτει πλέον με την ενότητά του ως αξίας χρήσης: Η τεχνική ανεξαρτητοποίηση των επιμέρους χειρισμών της παραγωγής του εκφράζεται και οικονομικά, σε συνθήκες πλήρους καπιταλιστικοποίησης της κοινωνίας, ως ανεξαρτητοποίηση των επιμέρους λειτουργιών, ως αυξανόμενη σχετικοποίηση του εμπορευματικού χαρακτήρα ενός προϊόντος στα διάφορα στάδια της παραγωγής του.⁹ Μ' αυτή τη δυνατότητα ενός χωροχρονικού κατακερματισμού της παραγωγής μιας αξίας χρήσης συμβαδίζει η χωροχρονική συνάρθρωση επιμέρους χειρισμών, οι οποίοι πάλι αφορούν εντελώς ετερογενείς μεταξύ τους αξίες χρήσης.

Δεύτερον, ο κερματισμός του αντικειμένου της παραγωγής σημαίνει συγχρόνως αναγκαστικά τον κερματισμό του υποκειμένου της. Εξαιτίας του εξορθολογισμού της εργασιακής διαδικασίας, οι ανθρώπινες ιδιότητες και ιδιαιτερότητες του εργάτη εμφανίζονται όλο και περισσότερο ως *απλή πηγή λαθών* απέναντι στην ορθολογικά προϋπολογισμένη λειτουργία αυτών των αφηρημένων επιμέρους νόμων. Ο άνθρωπος δεν εμφανίζεται ούτε αντικειμενικά ούτε ως προς τη σχέση του με την εργασιακή διαδικασία ως ο πραγματικός της φορέας, αλλά προσαρμόζεται ως μηχανοποιημένο κομμάτι σε ένα μηχανικό σύστημα, το οποίο

⁸ *Kapital I*, MEW 23, σελ. 497/98.

⁹ *Ο.π.*, σελ. 376, σημείωση.

βρίσκει ήδη έτοιμο να λειτουργεί εντελώς ανεξάρτητα απ' αυτόν, και στους νόμους του οποίου θα πρέπει να υποταχθεί πειθήνια.¹⁰

Αυτή η άβουλη υποταγή ενισχύεται κι άλλο από το γεγονός ότι, με τον αυξανόμενο εξορθολογισμό και τη μηχανοποίηση της εργασιακής διαδικασίας, η δραστηριότητα του εργάτη χάνει όλο και πιο πολύ τον πρακτικό της χαρακτήρα και μετατρέπεται σε μια *ενατενιστική* [kontemplativ] στάση.¹¹ Η ενατενιστική συμπεριφορά απέναντι σε μια μηχανική-νομοτελειακή διαδικασία, η οποία συντελείται ανεξάρτητα από τη συνείδηση, ανεπηρέαστη από μια ανθρώπινη δραστηριότητα, η οποία αποκαλύπτεται άρα ως έτοιμο, κλειστό σύστημα, μεταβάλλει επίσης τις βασικές κατηγορίες της άμεσης σχέσης των ανθρώπων με τον κόσμο: Ανάγει τον χώρο και τον χρόνο στον ίδιο παρανομαστή, εξαλείφει τον χρόνο φέρνοντάς τον στο επίπεδο του χώρου. «Μέσω της υποταγής του ανθρώπου στη μηχανή», λει ο Μαρξ,¹² δημιουργείται η κατάσταση, «ότι οι άνθρωποι εξαφανίζονται απέναντι στην εργασία, ότι το εκκρεμές του ρολογιού έχει γίνει το ακριβές μέτρο για τη σχέση μεταξύ των επιδόσεων δύο εργατών, όπως είναι το μέτρο για την ταχύτητα δύο ατμομηχανών. Έτσι δεν λέμε πλέον ότι μια ώρα (εργασίας) ενός ανθρώπου είναι ίση με μια ώρα ενός άλλου ανθρώπου, αλλά μάλλον ότι ένας άνθρωπος για μια ώρα αξίζει όσο ένας άλλος άνθρωπος για μια ώρα. Ο χρόνος είναι το παν, ο άνθρωπος δεν είναι πλέον τίποτα, είναι το πολύ η ενσάρκωση του χρόνου. Το ζήτημα δεν είναι πια η ποιότητα. Η ποσότητα και μόνο κρίνει τα πάντα: Ώρα με την ώρα, μέρα με τη μέρα...» Ο χρόνος χάνει έτσι τον ποιοτικό, μεταβαλλόμενο, ρευστό του χαρακτήρα: αποκρυσταλλώνεται σε ένα επακριβώς οροθετημένο, ποσοτικά μετρήσιμο συνεχές, το οποίο γεμίζει με ποσοτικώς μετρήσιμα «πράγματα» (τις πραγματοποιημένες, μηχανικά αντικειμενικοποιημένες «επιδόσεις» του εργάτη, που έχουν αποχωριστεί προσεκτικά από τη συνολική ανθρώπινη του προσωπικότητα): γίνεται ένας χώρος.¹³ Στο περιβάλλον αυτού του αφηρημένου, επακριβώς μετρήσιμου χρόνου, που έχει μετατραπεί σε φυσικό χώρο και που αποτελεί συγχρόνως προϋπόθεση και συνέπεια της επιστημονικά-μηχανικά κατακερματισμένης και εξειδικευμένης παραγωγής του

¹⁰ Απ' τη σκοπιά της *ατομικής* συνείδησης, αυτή η επίφαση είναι εντελώς δικαιολογημένη. Αναφορικά με την [εργατική] τάξη θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι αυτή η υποταγή υπήρξε το προϊόν ενός μακροχρόνιου αγώνα, ο οποίος ξαναρχίζει με την οργάνωση του προλεταριάτου ως τάξης – σε υψηλότερο επίπεδο και με νέα όπλα.

¹¹ *Kapital* I, MEW 23, σελ. 394/95, 441/42, 483 κ.λπ. Είναι αυτονόητο ότι αυτή η «ενατένιση» μπορεί να είναι πιο κουραστική και εκνευριστική απ' ότι η χειρωνακτική «δραστηριότητα». Αυτό όμως δεν μας ενδιαφέρει εδώ.

¹² *Elend der Philosophie*, MEW 4, σελ. 85.

¹³ *Kapital* I, MEW 23, σελ. 365/66.

αντικειμένου της εργασίας, τα υποκείμενα πρέπει επίσης να κατακερματιστούν ορθολογικά με ανάλογο τρόπο. Από τη μία πλευρά [αυτό συμβαίνει] στο βαθμό που η μηχανοποιημένη επιμέρους εργασία τους, η αντικειμενοποίηση της εργασιακής τους δύναμης απέναντι στη συνολική τους προσωπικότητα, η οποία έχει ήδη επιτελεστεί μέσω της πώλησης αυτής της εργασιακής δύναμης ως εμπορεύματος, γίνεται μια διαρκής και ανυπέρβλητη καθημερινή πραγματικότητα, με τρόπο ώστε η προσωπικότητα να μετατρέπεται κι εδώ σε αμέτοχο θεατή του πώς αντιμετωπίζεται η ίδια της η ύπαρξη ως απομονωμένο μόριο που ενσωματώνεται σε ένα ξένο σύστημα. Απ' την άλλη πλευρά, ο μηχανοποιημένος κατακερματισμός της παραγωγικής διαδικασίας διαρρηγνύει κι εκείνους του δεσμούς που, στην «οργανική» παραγωγή, συνέδεαν μεταξύ τους τα επιμέρους υποκείμενα της εργασίας σε μια κοινότητα. Και απ' αυτή την άποψη, η μηχανοποίηση της παραγωγής τα μετατρέπει σε απομονωμένα, αφηρημένα άτομα, τα οποία δεν συνεχονται πλέον άμεσα-οργανικά, μέσω των εργασιακών τους επιδόσεων, αλλά η συναρμογή τους μεσολαβείται μάλλον σε όλο και πιο μεγάλο βαθμό αποκλειστικά από τις αφηρημένες νομοτέλειες του μηχανισμού στον οποίο είναι ενταγμένα.

Όμως, μια τέτοια επίδραση της εσωτερικής οργανωτικής μορφής της βιομηχανικής επιχείρησης θα ήταν αδύνατη – ακόμα και στο εσωτερικό της επιχείρησης – εάν δεν εκδηλωνόταν σ' αυτήν συγχρόνως, με συμπτυκνωμένο τρόπο, η δομή ολόκληρης της καπιταλιστικής κοινωνίας. Γιατί καταπίεση, εκμετάλλευση που να φτάνει στα άκρα και να χλευάζει κάθε ανθρώπινη αξιοπρέπεια γνώριζαν και οι προκαπιταλιστικές κοινωνίες: [γνώριζαν] ακόμα και τις μαζικές παραγωγικές μονάδες με μηχανικά ομοιογενή εργασία, όπως π.χ. στην κατασκευή καναλιών στην Αίγυπτο και την Μέση Ανατολή, στα ορυχεία της Ρώμης κ.λπ.¹⁴ Αφενός όμως, η μαζική εργασία δεν μπορούσε εκεί να μετατραπεί σε *ορθολογικά μηχανοποιημένη* εργασία, αφετέρου τέτοιες μαζικές εργασίες παρέμεναν μεμονωμένα φαινόμενα στο πλαίσιο μιας κοινότητας που παρήγαγε με διαφορετικό (αυτοφυή) τρόπο και ζούσε ανάλογα μ' αυτόν. Γι' αυτό και οι σκλάβοι που γίνονταν έτσι αντικείμενο εκμετάλλευσης βρίσκονταν εκτός αυτού που θεωρούνταν ως «ανθρώπινη» κοινωνία, η μοίρα τους δεν μπορούσε να εμφανιστεί στους ανθρώπους εκείνης της εποχής, ακόμα και στους μεγαλύτερους και πλέον ευγενείς διανοητές, ως ανθρώπινη μοίρα, ως μοίρα του ανθρώπου. Με την καθολίκευση της κατηγορίας του εμπορεύματος αυτή η σχέση

¹⁴ Πρβλ. σχετικά Gottl, *Wirtschaft und Technik. Grundriss der Sozialökonomie* II, σελ. 234 κ.ε.

αλλάζει ριζικά και ποιοτικά. Η μοίρα του εργάτη γίνεται η γενική μοίρα ολόκληρης της κοινωνίας· άλλωστε η καθολικότητα αυτής της μοίρας είναι η προϋπόθεση για τη διαμόρφωση της εργασιακής διαδικασίας των επιχειρήσεων προς αυτήν την κατεύθυνση. Γιατί η ορθολογική μηχανοποίηση της εργασιακής διαδικασίας γίνεται δυνατή μόνο εφόσον έχει δημιουργηθεί ο «ελεύθερος» εργάτης, ο οποίος είναι σε θέση να πουλήσει ελεύθερα την εργασιακή του δύναμη στην αγορά, ως εμπόρευμα που του «ανήκει», ως πράγμα που «κατέχει». Όσο αυτή η διαδικασία βρίσκεται ακόμα εν τη γενέσει, τα μέσα της απομύζησης της υπερεργασίας είναι μεν πιο προφανή και κτηνώδη απ' αυτά των κατοπινών, περισσότερο ανεπτυγμένων σταδίων, ωστόσο η διαδικασία πραγματοποίησης της ίδιας της εργασίας, άρα και εκείνη της συνείδησης του εργάτη, είναι πολύ λιγότερο προχωρημένη. Για κάτι τέτοιο είναι απολύτως αναγκαίο ολόκληρη η ικανοποίηση των αναγκών της κοινωνίας να επιτελείται με τη μορφή της κυκλοφορίας εμπορευμάτων. Ο χωρισμός του παραγωγού από τα παραγωγικά του μέσα, η διάλυση και ο κατακερματισμός όλων των παλαιότερων αυτοφύων παραγωγικών μονάδων κ.ο.κ., όλες οι οικονομικοκοινωνικές προϋποθέσεις της γένεσης του μοντέρνου καπιταλισμού δρουν προς την ίδια κατεύθυνση: Θέτουν ορθολογικά πραγματοποιημένες σχέσεις στη θέση των αυτοφύων, που αποκάλυπταν με λιγότερο καλυμμένο τρόπο τις ανθρώπινες σχέσεις. «Οι κοινωνικές σχέσεις των προσώπων στις εργασίες τους», λέει ο Μαρξ¹⁵ σχετικά με τις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, «εμφανίζονται σε κάθε περίπτωση ως οι δικές τους προσωπικές σχέσεις και δεν είναι μεταμφιεσμένες σε κοινωνικές σχέσεις των πραγμάτων, των προϊόντων της εργασίας.» Αυτό σημαίνει, όμως, ότι η αρχή της ορθολογικής μηχανοποίησης και του υπολογισμού θα πρέπει να έχει κυριεύσει όλες τις μορφές εμφάνισης της ζωής. Τα αντικείμενα για την ικανοποίηση αναγκών δεν εμφανίζονται πλέον ως προϊόντα της οργανικής βιοτικής διαδικασίας της κοινότητας (όπως π.χ. στην κοινότητα ενός χωριού), αλλά αφενός ως αφηρημένα δείγματα ενός είδους, που δεν διαφέρουν κατ' αρχήν από άλλα δείγματα του είδους τους, αφετέρου ως απομονωμένα αντικείμενα, η κατοχή ή μη κατοχή των οποίων εξαρτάται από ορθολογικούς υπολογισμούς. Μόνο αφού κονιορτοποιηθεί μ' αυτόν τον τρόπο ολόκληρη η ζωή της κοινωνίας σε πράξεις ανταλλαγής εμπορευμάτων, μπορεί πλέον να δημιουργηθεί ο «ελεύθερος» εργάτης· συγχρόνως, η μοίρα του μετατρέπεται στην χαρακτηριστική μοίρα ολόκληρης της κοινωνίας.

¹⁵ *Kapital* I, MEW 23, σελ. 91 κ.ε.

Βέβαια, η απομόνωση και ατομίκευση που δημιουργείται μ' αυτόν τον τρόπο είναι μια απλή επίφαση. Η κίνηση των εμπορευμάτων στην αγορά, η γένεση της αξίας τους, με μια λέξη το πραγματικό πλαίσιο κάθε ορθολογικού υπολογισμού όχι μόνο υπόκειται σε αυστηρούς περιορισμούς, αλλά επιπλέον προϋποθέτει ως βάση του υπολογισμού μια αυστηρή νομοτέλεια του γίνεσθαι. Αυτή η ατομίκευση του υποκειμένου δεν είναι παρά η αντανάκλαση στη συνείδηση του γεγονότος ότι οι «φυσικοί νόμοι» της καπιταλιστικής παραγωγής έχουν κυριεύσει όλες τις εκδηλώσεις της ζωής της κοινωνίας, ότι – για πρώτη φορά στην ιστορία – τουλάχιστον η τάση ολόκληρης της κοινωνίας είναι να υπαχθεί σε μια ενιαία οικονομική διαδικασία, ότι η μοίρα όλων των μελών της κοινωνίας καθορίζεται από ενιαίους νόμους. (Ενώ οι οργανικές ενότητες των προκαπιταλιστικών κοινωνιών επιτελούσαν τον μεταβολισμό τους σε μεγάλο βαθμό ανεξάρτητα η μια από την άλλη.) Όμως αυτή η επίφαση είναι αναγκαία ως επίφαση· δηλαδή η άμεση, πρακτική όσο και διανοητική αντιπαράθεση του ατόμου με την κοινωνία, η άμεση παραγωγή και αναπαραγωγή της ζωής – όπου για το άτομο η εμπορευματική δομή όλων των «πραγμάτων» και η «φυσική νομοτέλεια» των σχέσεών τους είναι κάτι που βρίσκει έτοιμο μπροστά του, είναι ένα ανυπέρβλητο δεδομένο – μπορεί να επιτελεστεί μόνο με αυτήν τη μορφή των ορθολογικών και απομονωμένων πράξεων ανταλλαγής μεταξύ μεμονωμένων κατόχων εμπορευμάτων. Όπως τονίσαμε, ο εργάτης θα πρέπει να φαντάζεται τον εαυτό του ως «κάτοχο» της εργασιακής του δύναμης ως εμπορεύματος. Η ιδιαίτερή του θέση συνδέεται με το ότι αυτή η εργασιακή δύναμη είναι το μόνο που αυτός κατέχει. Το στοιχείο της μοίρας του που είναι χαρακτηριστικό για τη δομή ολόκληρης της κοινωνίας είναι το ότι αυτή η αυτοαντικειμενοποίηση, αυτή η μετατροπή-σε-εμπόρευμα μιας λειτουργίας του ανθρώπου αποκαλύπτει με τη μεγαλύτερη έμφαση τον απανθρωποποιημένο και απανθρωποποιητικό χαρακτήρα της εμπορευματικής σχέσης.

2.

Αυτή η ορθολογική αντικειμενοποίηση συγκαλύπτει πάνω απ' όλα τον – ποιοτικό και υλικό* – άμεσο χαρακτήρα όλων των πραγμάτων ως πραγμάτων. Καθώς όλες ανεξαιρέτως οι αξίες χρήσης εμφανίζονται ως εμπορεύματα αποκτούν μια νέα αντικειμενικότητα, ένα νέο χαρακτήρα ως πράγματα, τον οποίο δεν είχαν την εποχή της απλώς περιστασιακής ανταλλαγής, και στον οποίο εξαλείφεται, εξαφανίζεται ο

αρχικός, αυθεντικός χαρακτήρας τους ως πραγμάτων. «Η ατομική ιδιοκτησία», λειο Μαρξ¹⁶ «δεν αποξενώνει μόνο την ατομικότητα των ανθρώπων, αλλά και εκείνη των πραγμάτων. Η γη και το έδαφος δεν έχουν τίποτα να κάνουν με τη γαιοπρόσοδο, η μηχανή δεν έχει τίποτα να κάνει με το κέρδος. Για τον γαιοκτήμονα η γη και το έδαφος δεν σημαίνουν τίποτε άλλο παρά τη γαιοπρόσοδο, ενοικιάζει τα γεωτεμάχια του και εισπράττει την πρόσοδο· μια ιδιότητα την οποία το έδαφος μπορεί να απολέσει, χωρίς να χάσει κάποια από τις εγγενείς του ιδιότητες, π.χ. ένα μέρος της γονιμότητάς του. Μια ιδιότητα, το μέτρο της οποίας, ακόμα και η ύπαρξη της οποίας εξαρτάται από κοινωνικές συνθήκες, οι οποίες δημιουργούνται ή καταργούνται χωρίς τη σύμπραξη του επιμέρους γαιοκτήμονα. Το ίδιο συμβαίνει και με τη μηχανή.» Εάν λοιπόν ο εμπορευματικός του χαρακτήρας στρεβλώνει την αντικειμενικότητα [Gegenständlichkeit] ακόμα και του επιμέρους αντικειμένου, το οποίο βρίσκει άμεσα μπροστά του ο άνθρωπος ως παραγωγός ή καταναλωτής, τότε είναι λογικό αυτή η διαδικασία να κλιμακώνεται όσο περισσότερο μεσολαβημένες είναι οι σχέσεις τις οποίες δημιουργεί ο άνθρωπος με τα αντικείμενα ως αντικείμενα της βιοτικής διαδικασίας κατά την κοινωνική του δραστηριότητα. Είναι αυτονόητο ότι δεν είναι εδώ δυνατό να αναλύσουμε ολόκληρη την οικονομική δομή του καπιταλισμού. Θα πρέπει να αρκεστούμε στη διαπίστωση ότι η ανάπτυξη του μοντέρνου καπιταλισμού δεν μεταβάλλει μόνο τις παραγωγικές σχέσεις σύμφωνα με τις ανάγκες του, αλλά ενσωματώνει επίσης εκείνες τις μορφές του πρωτόγονου καπιταλισμού που στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες είχαν μια απομονωμένη, αποχωρισμένη από την παραγωγή ύπαρξη, τις μετατρέπει σε κρίκους της ενιαίας πλέον διαδικασίας καπιταλιστικοποίησης όλης της κοινωνίας. (Εμπορικό κεφάλαιο, ρόλος του χρήματος στην αποθησαύριση ή ως χρηματικό κεφάλαιο κ.λπ.) Αυτές οι μορφές του κεφαλαίου είναι βέβαια αντικειμενικά υποταγμένες στην πραγματική διαδικασία της ζωής του κεφαλαίου, στην απομύζηση της υπεραξίας, μπορούν δηλαδή να κατανοηθούν μόνο με βάση την ουσία του βιομηχανικού καπιταλισμού, εμφανίζονται όμως στη συνείδηση των ανθρώπων της αστικής κοινωνίας ως οι καθαρές, αυθεντικές, αδιαστρέβλωτες μορφές του κεφαλαίου. Ακριβώς επειδή σ' αυτές ξεθωριάζουν σε βαθμό ώστε να γίνονται ολοκληρωτικά αθέατες και αδιόρατες οι σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους και με τα αντικείμενα της πραγματικής ικανοποίησης των

¹⁶ Εννοεί πάνω απ' όλα την καπιταλιστική ατομική ιδιοκτησία. *Deutsche Ideologie*, Sankt Max, MEW 3, σελ. 212. Σε συνέχεια αυτής της άποψης βρίσκουμε εδώ πολύ ωραίες παρατηρήσεις σχετικά με την

αναγκών τους, σχέσεις οι οποίες κρύβονται πίσω από την άμεση εμπορευματική σχέση, για την πραγματοποιημένη συνείδηση γίνονται οι αληθινοί εκπρόσωποι της κοινωνικής της ζωής. Ο εμπορευματικός χαρακτήρας του εμπορεύματος, η αφηρημένη-ποσοτική μορφή της υπολογισιμότητας εμφανίζεται εδώ στην πιο καθαρή της εκδοχή: για την πραγματοποιημένη συνείδηση γίνεται λοιπόν αναγκαστικά η μορφή εμφάνισης της αυθεντικής του αμεσότητας, πέρα από την οποία δεν προσπαθεί καν να πάει· την οποία τείνει μάλλον να σταθεροποιήσει μέσω «επιστημονικής εμβάθυνσης» στις νομοτέλειες που μπορούν να συλληφθούν εδώ, [τείνει δηλαδή] να την κάνει αιώνια. Καθώς το καπιταλιστικό σύστημα παράγεται και αναπαράγεται οικονομικά σε διαρκώς υψηλότερο επίπεδο, η δομή της πραγματοποίησης βυθίζεται στην πορεία της εξέλιξης του καπιταλισμού όλο βαθύτερα, περισσότερο μοιραία και καθοριστικά στη συνείδηση των ανθρώπων. Ο Μαρξ περιγράφει συχνά αυτή την κλιμάκωση της πραγματοποίησης με πολύ διεισδυτικό τρόπο. Ας παραθέσουμε εδώ ένα παράδειγμα:¹⁷ «Έτσι στο τοκοφόρο κεφάλαιο αυτό το αυτόματο φετίχ συνάγεται με τον πιο καθαρό τρόπο, η αυτοαξιοποιούμενη αξία, χρήμα που γεννά χρήμα, και με αυτή τη μορφή δεν φέρει πλέον τις ουλές της γέννησής του. Η κοινωνική σχέση έχει ολοκληρωθεί ως σχέση ενός πράγματος, του χρήματος με τον εαυτό του. Αντί για την πραγματική μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο εμφανίζεται εδώ μόνο η κενή της μορφή... Το χρήμα αποκτά κυριολεκτικά την ιδιότητα να δημιουργεί αξία, να αποδίδει τόκο, όπως μια αχλαδιά έχει την ιδιότητα να γεννά αχλάδια. Και ως τέτοιο τοκοφόρο πράγμα πουλά ο πιστωτής το χρήμα του. Όμως αυτό δεν είναι αρκετό. Όπως είδαμε, το κεφάλαιο που λειτουργεί πραγματικά αναπαριστά τον εαυτό του με τρόπο ώστε να αποδίδει τον τόκο, όχι ως κεφάλαιο που λειτουργεί, αλλά ως κεφάλαιο καθ' εαυτό, ως χρηματικό κεφάλαιο. Διαστρέφεται και τούτο: ενώ ο τόκος είναι ένα μέρος μόνο του κέρδους, δηλαδή της υπεραξίας, την οποία απομυζά από τον εργάτη ο λειτουργών καπιταλιστής, τώρα ο τόκος εμφανίζεται αντίστροφα ως ο αληθινός καρπός του κεφαλαίου, ως το πρωταρχικό, και το κέρδος, έχοντας πλέον λάβει τη μορφή του επιχειρηματικού οφέλους, [εμφανίζεται] ως απλό εξάρτημα και προσθήκη που προστίθεται κατά τη διαδικασία αναπαραγωγής. Η φετιχιστική μορφή του κεφαλαίου και η ιδέα του κεφαλαιακού φετιχισμού είναι εδώ ολοκληρωμένες. Στο Χ[ρήμα]-Χ[ρήμα] έχουμε την χωρίς έννοια μορφή του κεφαλαίου, την διαστροφή και

διείσδυση της δομής της πραγματοποίησης στη γλώσσα. Μια ιστορικοϋλιστική φιλολογική έρευνα που θα ξεκινούσε από εδώ θα μπορούσε να οδηγήσει σε ενδιαφέροντα αποτελέσματα.

¹⁷ *Kapital* III, I, MEW 25, σελ. 405.

πραγμοποίηση [Versachlichung] των παραγωγικών σχέσεων στον ύψιστο βαθμό: τοκοφόρα μορφή, η απλή μορφή του κεφαλαίου, στην οποία αυτό προϋποτίθεται της ίδιας του της διαδικασίας αναπαραγωγής· ικανότητα του χρήματος ή του εμπορεύματος να αξιοποιούν την αξία τους ανεξάρτητα από την αναπαραγωγή – η κεφαλαιακή μυστικοποίηση στην πιο εκθαμβωτική της μορφή. Για την χυδαία οικονομία, η οποία θέλει να παρουσιάζει το κεφάλαιο ως ανεξάρτητη πηγή της αξίας, της δημιουργίας της αξίας, αυτή η μορφή είναι φυσικά ένα πολύτιμο εύρημα, μια μορφή όπου δεν είναι πλέον αναγνωρίσιμη η πηγή του κέρδους και όπου το αποτέλεσμα της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας – αποχωρισμένο από την ίδια τη διαδικασία – αποκτάει ανεξάρτητη ύπαρξη.»

Και όπως ακριβώς η οικονομία του καπιταλισμού μένει σε αυτή την αμεσότητά της που έχει δημιουργήσει η ίδια, το ίδιο συμβαίνει και με τις αστικές προσπάθειες να συνειδητοποιηθεί το ιδεολογικό φαινόμενο της πραγμοποίησης. Ακόμα και στοχαστές που με κανέναν τρόπο δεν θέλουν να αρνηθούν ή να καλύψουν το φαινόμενο, έχοντας μάλιστα λίγο ως πολύ σαφή αντίληψη των καταστροφικών συνεπειών που έχει για τον άνθρωπο, μένουν στην ανάλυση της αμεσότητας της πραγμοποίησης και δεν προσπαθούν να προχωρήσουν από τις αντικειμενικά παράγωγες, τις πλέον απομακρυσμένες από την πραγματική βιοτική διαδικασία του καπιταλισμού, δηλαδή από τις περισσότερο αλλοτριωμένες και κενές μορφές στο πρωταρχικό φαινόμενο της πραγμοποίησης. Μάλιστα αποσυνδέουν αυτές τις κενές μορφές εμφάνισης από το φυσικό καπιταλιστικό τους έδαφος, τις κάνουν ανεξάρτητες και αιώνιες ως άχρονους τύπους των δυνατών ανθρώπινων σχέσεων εν γένει. (Αυτή η τάση εμφανίζεται με τη μεγαλύτερη σαφήνεια στο πολύ ενδιαφέρον στις λεπτομέρειές του και οξυδερκές βιβλίο του Ζίμελ [Simmel] *Η φιλοσοφία του χρήματος*.) Δίνουν μια απλή περιγραφή αυτού του «μαγεμένου, ανεστραμμένου και γυρισμένου με το κεφάλι κάτω κόσμου, τον οποίο στοιχειώνουν ο monsieur le Capital και η madame la Terre, τριγυρίζοντας ως κοινωνικοί χαρακτήρες και συγχρόνως άμεσα ως απλά πράγματα».¹⁸ Έτσι όμως δεν υπερβαίνουν την απλή περιγραφή, και η «εμβάθυνση» του προβλήματος περιστρέφεται γύρω από τις εξωτερικές μορφές εμφάνισης της πραγμοποίησης.

Αυτός ο αποχωρισμός των φαινομένων της πραγμοποίησης από το οικονομικό έδαφος της ύπαρξής τους, από τη βάση της αληθινής τους δυνατότητας να

¹⁸ Ο.π. III, II, MEW 25, σελ. 838.

συλληφθούν, διευκολύνεται επίσης από το γεγονός ότι αυτή η διαδικασία μεταλλαγής θα πρέπει να περιλάβει όλες τις μορφές εμφάνισης της κοινωνικής ζωής, εάν πρόκειται να ικανοποιηθούν οι προϋποθέσεις για μια πλήρη εκδίπλωση της καπιταλιστικής παραγωγής. Έτσι, η καπιταλιστική ανάπτυξη δημιούργησε ένα δίκαιο αντίστοιχο με τις ανάγκες της, προσαρμοσμένο δομικά στη δομή της, ένα αντίστοιχο κράτος κ.ο.κ. Η δομική ομοιότητα είναι πραγματικά τόσο μεγάλη, ώστε δεν μπορούσε παρά να διαπιστωθεί απ' όλους τους ιστορικούς του μοντέρνου καπιταλισμού που βλέπουν πραγματικά καθαρά. Έτσι, για παράδειγμα, ο Μαξ Βέμπερ [Max Weber]¹⁹ περιγράφει τη θεμελιώδη αρχή αυτής της ανάπτυξης ως εξής: «Και τα δύο είναι ως προς τη θεμελιώδη ουσία τους εντελώς ομοειδή. Το μοντέρνο κράτος είναι, από κοινωνικοεπιστημονική άποψη, μια «επιχείρηση», όσο και ένα εργοστάσιο: αυτή ακριβώς είναι η ιστορική ιδιαιτερότητά του. Και με τον ίδιο τρόπο καθορίζεται η σχέση κυριαρχίας εντός της επιχείρησης στη μία όσο και στην άλλη περίπτωση. Όπως η σχετική ανεξαρτησία του χειροτέχνη ή του κατ' οίκον εργαζομένου, του ιδιοκτήτη γης χωρικού, του κατόχου εκκλησιαστικής αργομισθίας, του ιπότη και υποτελή άρχοντα στηριζόταν στο γεγονός ότι ήταν ο ίδιος ιδιοκτήτης των εργαλείων, των προμηθειών, των χρηματικών μέσων, των όπλων, με τη βοήθεια των οποίων επιτελούσε την οικονομική, πολιτική, στρατιωτική του λειτουργία και από τα οποία ζούσε κατά τη διάρκεια της εκτέλεσης αυτών των καθηκόντων, έτσι και η ιεραρχική εξάρτηση του εργάτη, του εμποροϋπάλληλου, του τεχνικού υπαλλήλου, του βοηθού σε ακαδημαϊκό ινστιτούτο και του δημοσίου υπαλλήλου και στρατιώτη στηρίζεται παρομοίως στο ότι εκείνα τα εργαλεία, οι προμήθειες και τα χρηματικά μέσα που είναι αναγκαία για την επιχείρηση και την οικονομική ύπαρξη βρίσκονται συγκεντρωμένα στη διάθεση, στην πρώτη περίπτωση: του επιχειρηματία και, στη δεύτερη περίπτωση: του πολιτικού κυρίου.» Και προσθέτει – πολύ ορθά – σ' αυτή την περιγραφή την αιτία και το κοινωνικό νόημα του φαινομένου: «Η μοντέρνα καπιταλιστική επιχείρηση στηρίζεται εσωτερικά πάνω απ' όλα στον *υπολογισμό*. Χρειάζεται για την ύπαρξή της μια δικαιοσύνη και διοίκηση, η λειτουργία των οποίων να μπορεί, τουλάχιστον κατ' αρχήν, να *υπολογιστεί ορθολογικά* στη βάση σταθερών γενικών νόμων, με τον ίδιο τρόπο που υπολογίζουμε την προβλεπόμενη απόδοση μιας *μηχανής*. Αυτή [η επιχείρηση] δεν μπορεί να συμφιλιωθεί... ούτε με τη διαμόρφωση

¹⁹ *Gesammelte politische Schriften*, München 1921, σελ. 140-142. Η αναφορά του Βέμπερ στην εξέλιξη του αγγλικού δικαίου δεν αφορά το πρόβλημά μας. Σχετικά με την αργή διαδικασία επιβολής

δικαστικής κρίσης σύμφωνα με το αίσθημα δικαιοσύνης του δικαστή σε κάθε *επιμέρους περίπτωση* ή σύμφωνα με άλλα ανορθολογικά μέσα και αρχές απονομής δικαιοσύνης... όπως ούτε και με την πατριαρχική διοίκηση που λειτουργεί με βάση την ελεύθερη απόφαση και επιείκεια και κατά τα λοιπά σύμφωνα με μια απαραβίαστα ιερή αλλά ανορθολογική παράδοση... Αυτό που διακρίνει ειδικά τον *μοντέρνο* καπιταλισμό σε αντίθεση με εκείνες τις πανάρχαιες μορφές καπιταλιστικής επιχείρησης είναι η αυστηρά ορθολογική *οργάνωση της εργασίας* πάνω στο έδαφος της *ορθολογικής τεχνικής*, η οποία δεν αναδύθηκε *πουθενά*, και ούτε μπορούσε ποτέ να αναδυθεί, εντός τέτοιων ανορθολογικά συγκροτημένων κρατικών οντοτήτων. Γιατί αυτές οι μοντέρνες επιχειρηματικές μορφές με το πάγιο κεφάλαιο και τον ακριβή υπολογισμό τους είναι υπερβολικά ευαίσθητες απέναντι σε ανορθολογισμούς του δικαίου και της διοίκησης. Μπορούσαν να δημιουργηθούν μόνο εκεί όπου..., όπως συμβαίνει στο γραφειοκρατικό κράτος, ο δικαστής είναι λίγο ως πολύ μια αυτόματη μηχανή παραγράφων, στο επάνω μέρος της οποίας ρίχνουμε τα δικόγραφα μαζί με τα έξοδα και τα παράβολα, για να βγάλει στο κάτω μέρος την απόφαση μαζί με τη λιγότερο ή περισσότερο βάσιμη αιτιολόγησή της – η λειτουργία της οποίας είναι λοιπόν οπωσδήποτε σε γενικές γραμμές *υπολογίσιμη*».

Η διαδικασία που εκτυλίσσεται εδώ συγγενεύει λοιπόν στενά, τόσο ως προς τα κίνητρα όσο και ως προς τις συνέπειές της, με την οικονομική ανάπτυξη που αναφέρθηκε παραπάνω. Και εδώ επίσης επιτελείται μια ρήξη με τις εμπειρικές, ανορθολογικές, στηριγμένες στην παράδοση μεθόδους της απονομής δικαιοσύνης, της διοίκησης κ.ο.κ., οι οποίες υποκειμενικά είναι προσαρμοσμένες στον δρώντα άνθρωπο και αντικειμενικά στη συγκεκριμένη ύλη. Δημιουργείται μια ορθολογική συστηματοποίηση όλων των δικαικών ρυθμίσεων της ζωής, η οποία αφενός συνιστά – ή τουλάχιστον τείνει προς αυτή την κατεύθυνση – ένα κλειστό σύστημα που μπορεί να αναφερθεί σε όλες τις δυνατές και νοητές περιπτώσεις. Το αν τώρα αυτό το σύστημα ενοποιείται εσωτερικά δια της καθαρά λογικής οδού, δια της οδού της καθαρά νομικής δογματικής, της ερμηνείας του δικαίου, ή αν η πράξη του δικαστή προορίζεται να καλύψει τα «κενά» των νόμων, δεν έχει καμία σημασία για την προσπάθειά μας να γνωρίσουμε *αυτή τη δομή* της μοντέρνας νομικής αντικειμενικότητας [Gegenständlichkeit]. Γιατί και στις δύο περιπτώσεις ανήκει στην ουσία του δικαικού συστήματος να μπορεί να αναφερθεί με τυπική γενικότητα σε

της οικονομικής-υπολογιστικής αρχής ως κυρίαρχης βλ. επίσης A. Weber, *Standort der Industrie*, ιδιαίτερα σελ. 216.

όλα τα δυνατά συμβάντα της ζωής και να είναι προβλέψιμο, υπολογίσιμο σε αυτή του την αναφορικότητα. Ακόμα και η πλέον κοντινή προς αυτή την εξέλιξη, αλλά παρ' όλα αυτά – με τα μοντέρνα δεδομένα – προκαπιταλιστική δικαιοδική ανάπτυξη, το ρωμαϊκό δίκαιο παρέμεινε απ' αυτή την άποψη εμπειρικό, συγκεκριμένο, δεσμευμένο από την παράδοση. Οι καθαρά συστηματικές κατηγορίες, μέσω των οποίων και μόνο επιτεύχθηκε η γενικότητα της δικαιοδικής ρύθμισης που απλώνεται εξίσου σε όλα, δημιουργήθηκαν για πρώτη φορά κατά την μοντέρνα εξέλιξη.²⁰ Και είναι δίχως άλλο σαφές ότι αυτή η ανάγκη για συστηματοποίηση, για εγκατάλειψη της εμπειρίας, της παράδοσης, της υλικής δέσμευσης, υπήρξε μια ανάγκη για ακριβή υπολογισμό.²¹ Από την άλλη πλευρά, ακριβώς αυτή η ανάγκη καθορίζει το γεγονός ότι το δικαιοδικό σύστημα αντιπαρατίθεται στα επιμέρους συμβάντα της κοινωνικής ζωής ως πάντα έτοιμο, ακριβώς καθορισμένο, δηλαδή παγιωμένο σύστημα. Βέβαια απ' αυτό ξεπηδούν αδιάκοπες συγκρούσεις μεταξύ της διαρκώς επαναστατικά εξελισσόμενης καπιταλιστικής οικονομίας και του παγιωμένου δικαιοδικού συστήματος. Όμως αυτό δεν οδηγεί παρά μόνο σε νέες κωδικοποιήσεις: το νέο σύστημα πρέπει παρ' όλα αυτά να διατηρεί στη δομή του την πληρότητα και ακαμψία του παλαιού συστήματος. Δημιουργείται λοιπόν η – φαινομενικά – παράδοξη κατάσταση το «δίκαιο» πρωτόγονων κοινωνικών μορφών που δεν άλλαζε επί αιώνες, μερικές φορές μάλιστα επί χιλιετίες, να έχει έναν ρευστό, ανορθολογικό χαρακτήρα που ορίζεται διαρκώς εκ νέου στις δικαιοδικές αποφάσεις, ενώ το εκ των πραγμάτων διαρκώς και θυελλωδώς μεταβαλλόμενο μοντέρνο δίκαιο παρουσιάζεται να έχει μια παγιωμένη, στατική και τελειωμένη φύση. Το παράδοξο αποδεικνύεται ωστόσο φαινομενικό, εάν ληφθεί υπόψη πως αυτό προκύπτει απλώς από το γεγονός ότι η ίδια κατάσταση πραγμάτων θεωρείται στη μία περίπτωση από τη σκοπιά του ιστορικού (η οποία βρίσκεται μεθοδικά «εκτός» της ίδιας της εξέλιξης), ενώ στην άλλη περίπτωση από τη σκοπιά του συμμετέχοντος υποκειμένου, από τη σκοπιά της επίδρασης της δεδομένης κοινωνικής τάξης πάνω στη συνείδησή του. Και με αυτή τη διαπίστωση γίνεται συγχρόνως σαφές ότι εδώ επαναλαμβάνεται σε ένα διαφορετικό πεδίο η αντίθεση μεταξύ της παραδοσιακής-εμπειρικής χειροτεχνικής παραγωγής και του επιστημονικού-ορθολογικού εργοστασίου: η αδιάκοπα μεταβαλλόμενη μοντέρνα τεχνική της παραγωγής αντιπαρατίθεται – σε κάθε επιμέρους βαθμίδα της λειτουργίας της – προς τον επιμέρους παραγωγό ως παγιωμένο και δεδομένο σύστημα, ενώ οι

²⁰ Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, σελ. 491.

²¹ Ο.π., σελ. 129.

αντικειμενικά σχετικά σταθερή, παραδοσιακή χειροτεχνική παραγωγή διατηρεί στη συνείδηση των επιμέρους εκτελεστών έναν ρευστό, διαρκώς ανανεούμενο χαρακτήρα ο οποίος παράγεται από τους παραγωγούς. Έτσι, εμφανίζεται κι εδώ με σαφήνεια ο *ενατενιστικός* χαρακτήρας της καπιταλιστικής συμπεριφοράς του υποκειμένου. Γιατί η ουσία του ορθολογικού υπολογισμού έγκειται εν τέλει στη γνώση και στον υπολογισμό της – ανεξάρτητης από την ατομική «αυθαιρεσία» – αναγκαίας-νομοτελειακής εκδίπλωσης ορισμένων διαδικασιών. Στο ότι δηλαδή η συμπεριφορά του ανθρώπου εξαντλείται στον ορθό υπολογισμό των πιθανοτήτων αυτής της εκδίπλωσης (της οποίας τους «νόμους» βρίσκει «έτοιμους» μπροστά του), στην επιδέξια αποφυγή ενοχλητικών «τυχαιοτήτων» με τη λήψη μέτρων προφύλαξης και αποφυγής κ.ο.κ. (τα οποία επίσης στηρίζονται στη γνώση και εφαρμογή παρόμοιων «νόμων»)· πολύ συχνά περιορίζεται μάλιστα στον υπολογισμό πιθανοτήτων σχετικά με τις δυνατές επιδράσεις τέτοιων «νόμων», χωρίς να προσπαθεί να παρέμβει στην ίδια τη διαδικασία μέσω της εφαρμογής άλλων «νόμων». (Κλάδος ασφαλίσεων κ.λπ.) Όσο πιο προσεκτικά και όσο πιο ανεξάρτητα από τους αστικούς θρύλους σχετικά με τη «δημιουργικότητα» των εξεχόντων εκπροσώπων της καπιταλιστικής εποχής εξετάζουμε αυτή την κατάσταση, τόσο σαφέστερα εμφανίζεται σε κάθε τέτοια συμπεριφορά η δομική αναλογία προς τη σχέση του εργάτη με τη μηχανή, την οποία χειρίζεται και παρακολουθεί, τη λειτουργία της οποίας ελέγχει εποπτεύοντάς την. Η «δημιουργικότητα» μπορεί να αναγνωριστεί μόνο στο κατά πόσο η εφαρμογή των «νόμων» είναι κάτι το – σχετικά – ανεξάρτητο ή κάτι που εξυπηρετεί καθαρά κάτι άλλο. Δηλαδή ανάλογα με το μέχρι ποιου σημείου υποχωρεί η καθαρά ενατενιστική συμπεριφορά. Αλλά η διαφορά μεταξύ της σχέσης του εργάτη με τη μηχανή, του επιχειρηματία με τον δεδομένο τύπο της εξέλιξης των μηχανών, του τεχνικού με το επίπεδο της επιστήμης και την αποδοτικότητα της τεχνικής της εφαρμογής, σημαίνει απλώς μια ποσοτική διαβάθμιση και *όχι άμεσα κάποια ποιοτική διαφορά στη δομή της συνείδησης.*

Μόνο σε αυτό το πλαίσιο γίνεται κατανοητό το πρόβλημα της μοντέρνας γραφειοκρατίας. Η γραφειοκρατία σημαίνει μια προσαρμογή του τρόπου ζωής και εργασίας και αντιστοίχως επίσης της συνείδησης στις γενικές κοινωνικές-οικονομικές προϋποθέσεις της καπιταλιστικής οικονομίας, παρόμοια με αυτήν που διαπιστώσαμε για τους εργάτες στην επιμέρους επιχείρηση. Ο τυπικός εξορθολογισμός του δικαίου, του κράτους, της διοίκησης κ.λπ. σημαίνει αντικειμενικά και εκ των πραγμάτων έναν παρόμοιο τεμαχισμό των κοινωνικών λειτουργιών στα στοιχεία τους, μια παρόμοια

αναζήτηση των ορθολογικών και τυπικών νόμων αυτών των επακριβώς χωρισμένων μεταξύ τους υποσυστημάτων και, αντιστοίχως, υποκειμενικά παρόμοιες συνέπειες στη συνείδηση σε ό,τι αφορά τον χωρισμό της εργασίας από τις ατομικές ικανότητες και τις ανάγκες αυτών που την εκτελούν, έναν παρόμοιο ορθολογικό-απάνθρωπο καταμερισμό της εργασίας, σαν κι εκείνο τον τεχνικό-μηχανικό καταμερισμό που συναντήσαμε στην επιχείρηση.²² Εδώ δεν πρόκειται μόνο για τον πλήρως μηχανοποιημένο, «στερούμενο πνεύματος» τρόπο εργασίας της κατώτερης γραφειοκρατίας, ο οποίος πλησιάζει εξαιρετικά τον απλό χειρισμό μηχανών, ξεπερνώντας τον μάλιστα συχνά σε κενότητα και μονοτονία. Πρόκειται απ' τη μία πλευρά για μια αντιμετώπιση των ζητημάτων από αντικειμενική σκοπιά, η οποία [αντιμετώπιση] γίνεται όλο πιο έντονα *τυπικά-ορθολογιστική*, [πρόκειται] για έναν διαρκώς αυξανόμενο αποχωρισμό από την ποιοτική-υλική ουσία των «πραγμάτων», στα οποία αναφέρεται η γραφειοκρατική διαδικασία. Απ' την άλλη πλευρά πρόκειται για μια ακόμα πιο τερατώδη κλιμάκωση της μονόπλευρης εξειδίκευσης στον καταμερισμό της εργασίας, η οποία βιάζει την ανθρώπινη ουσία του ανθρώπου. Η διαπίστωση του Μαρξ σχετικά με την εργοστασιακή εργασία, ότι «το ίδιο το άτομο τεμαχίζεται, μετατρέπεται σε αυτόματο μηχανισμό μιας επιμέρους εργασίας» και έτσι «παραμορφώνεται σε αφύσικη ανωμαλία» επιβεβαιώνεται εδώ τόσο πιο emphaticά όσο πιο υψηλές, πιο ανεπτυγμένες, πιο «πνευματικές» επιδόσεις απαιτεί αυτός ο καταμερισμός της εργασίας. Ο διαχωρισμός της εργασιακής δύναμης από την προσωπικότητα του εργάτη, η μετατροπή της σε πράγμα, σε ένα αντικείμενο το οποίο πουλάει στην αγορά, επαναλαμβάνεται κι εδώ. Με τη μόνη διαφορά ότι η μηχανοποίηση δια των μηχανών δεν καταπιέζει όλες τις πνευματικές ικανότητες, αλλά αποσπά μια ικανότητα (ή ένα σύμπλεγμα ικανοτήτων) από τη συνολική προσωπικότητα, έναντι της οποίας την αντικειμενοποιεί, την κάνει πράγμα, εμπόρευμα. Ακόμα κι αν τα μέσα της κοινωνικής καλλιέργειας τέτοιων ικανοτήτων όσο και η υλική και «ηθική» τους ανταλλακτική αξία διαφέρουν ριζικά από εκείνα της εργασιακής δύναμης (βεβαίως δεν επιτρέπεται να ξεχνάμε τη μακρά σειρά των μεταξύ τους συνδέσμων και των άμεσων μεταβάσεων), το θεμελιώδες φαινόμενο είναι ωστόσο το ίδιο. Το ιδιαίτερο είδος της γραφειοκρατικής «ευσυνειδησίας» και της αντικειμενικότητας, η αναγκαία ολοκληρωτική υποταγή στο σύστημα των

²² Το ότι σε *αυτά* τα συμφραζόμενα δεν τονίζουμε τον ταξικό χαρακτήρα του κράτους κ.ο.κ. έχει να κάνει με την πρόθεσή μας να κατανοήσουμε την πραγματοποίηση ως γενικό, δομικό θεμελιώδες

αντικειμενικών σχέσεων εντός των οποίων τοποθετείται ο γραφειοκράτης, η ιδέα ότι ακριβώς η «τιμή» του, το «αίσθημα ευθύνης» του απαιτούν μια τέτοια ολοκληρωτική υποταγή,²³ μας δείχνουν ότι ο καταμερισμός της εργασίας έχει φτάσει εδώ στα βάθη του «ηθικού» στοιχείου – όπως στον ταιηλορισμό φτάνει στα βάθη του «ψυχικού» στοιχείου. Αυτό όμως δεν αποτελεί άμβλυνση αλλά κλιμάκωση της πραγματοποιημένης συνειδησιακής δομής ως θεμελιώδους κατηγορίας ολόκληρης της κοινωνίας. Γιατί όσο η μοίρα του εργαζομένου εμφανίζεται ακόμα ως μεμονωμένη μοίρα (όπως για παράδειγμα στον δούλο της αρχαιότητας), η ζωή των κυρίαρχων τάξεων μπορεί να εκτυλίσσεται με εντελώς διαφορετικές μορφές. Για πρώτη φορά ο καπιταλισμός δημιούργησε με την ενιαία οικονομική δομή για ολόκληρη την κοινωνία μια – μορφικά – ενιαία συνειδησιακή δομή για το σύνολό της. Και αυτή εκφράζεται ακριβώς στο ότι τα συνειδησιακά προβλήματα της μισθωτής εργασίας επαναλαμβάνονται στην κυρίαρχη τάξη πιο εκλεπτυσμένα, πιο πνευματικά, αλλά ακριβώς γι' αυτό επίσης πιο έντονα. Ο ειδικευμένος «δεξιότηχης», ο πωλητής των αντικειμενοποιημένων και αντικειμενικοποιημένων πνευματικών του ικανοτήτων δεν γίνεται απλώς θεατής του κοινωνικού γίγνεσθαι (δεν μπορούμε εδώ ούτε υπαινιχτικά να αναφερθούμε στο πόσο πολύ η μοντέρνα διοίκηση και απονομή δικαιοσύνης κ.λπ. προσλαμβάνει τα ουσιώδη χαρακτηριστικά του εργοστασίου, τα οποία επισημίναμε παραπάνω σε αντίθεση προς την χειροτεχνική παραγωγή), αλλά επίσης υιοθετεί μια ενατενιστική στάση απέναντι στη λειτουργία των ίδιων του των αντικειμενοποιημένων και αντικειμενικοποιημένων ικανοτήτων. Αυτή η δομή εμφανίζεται με τον πιο κωμικό τρόπο στη δημοσιογραφία, όπου ακριβώς η ίδια η υποκειμενικότητα, η γνώση, η ιδιοσυγκρασία, η εκφραστική ικανότητα μετατρέπονται σε έναν αφηρημένο μηχανισμό, ο οποίος είναι ανεξάρτητος τόσο από την προσωπικότητα του «κατόχου» του όσο και από την υλική-συγκεκριμένη ουσία των αντικειμένων που πραγματεύεται, και ο οποίος τίθεται σε κίνηση με βάση τη δική του ιδιαίτερη νομοτέλεια. Η «έλλειψη αρχών» στους δημοσιογράφους, η εκπόρνευση των βιωμάτων και πεποιθήσεών τους μπορούν να γίνουν κατανοητά μόνο ως κορύφωση της καπιταλιστικής πραγματοποίησης.²⁴

Η μετατροπή της εμπορευματικής σχέσης σε πράγμα με «στοιχειωμένη αντικειμενικότητα» [Gegenständlichkeit] δεν μπορεί λοιπόν να περιοριστεί στην

φαινόμενο ολόκληρης της αστικής κοινωνίας. Διαφορετικά η ταξική σκοπιά θα πρέπει να ξεκινήσει ήδη από τη θεώρηση της μηχανής. Πρβλ. σχετικά την τρίτη ενότητα.

²³ Πρβλ. σχετικά Max Weber, *Politische Schriften*, σελ. 154.

εμπορευματοποίηση όλων των αντικειμένων για την ικανοποίηση αναγκών. Σφραγίζει με τη δομή της ολόκληρη τη συνείδηση του ανθρώπου: οι ιδιότητες και ικανότητές του δεν διαπλέκονται πλέον στην οργανική ενότητα του προσώπου, αλλά εμφανίζονται ως «πράγματα», τα οποία ο άνθρωπος «κατέχει» και «απαλλοτριώνει», όπως και τα διάφορα αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου. Και δεν υπάρχει φυσικά καμία μορφή της σχέσης μεταξύ των ανθρώπων, καμία δυνατότητα του ανθρώπου να εκφράσει τις φυσικές και ψυχικές του «ιδιότητες», που δεν θα υποτάσσονταν σε αυξανόμενο βαθμό σε αυτή τη μορφή αντικειμενικότητας. Ας σκεφτούμε απλώς τον γάμο, όπου περιττεύει να αναφερθούμε στην εξέλιξη του κατά τον 19^ο αιώνα, καθώς π.χ. ο Καντ εξέφρασε σαφώς αυτή την πραγματικότητα με την αφελή-κυνική ευθύτητα που χαρακτηρίζει τους μεγάλους διανοητές. «Η κοινότητα των φύλων», μας λέει,²⁵ «είναι η αμοιβαία χρήση που κάνει ένας άνθρωπος των γενετικών οργάνων και ικανοτήτων ενός άλλου... ο γάμος... η ένωση δύο προσώπων διαφορετικού φύλου προς ισόβια αμοιβαία κατοχή των ιδιοτήτων του φύλου τους.»

Ωστόσο, αυτός ο φαινομενικά πλήρης εξορθολογισμός του κόσμου, που φτάνει μέχρι τα βάθη του σωματικού και ψυχικού είναι του ανθρώπου, συναντά τα όριά του στον τυπικό χαρακτήρα της ορθολογικότητάς του. Αυτό σημαίνει ότι ο εξορθολογισμός των απομονωμένων στοιχείων της ζωής, οι – τυπικές – νομοτέλειες που προκύπτουν απ' αυτόν συναρμολογούνται μεν άμεσα και εκ πρώτης όψεως σε ένα ενιαίο σύστημα γενικών «νόμων», ωστόσο η περιφρόνηση του συγκεκριμένου χαρακτήρα της ύλης των νόμων, πάνω στην οποία στηρίζεται η νομοτέλειά τους, εκδηλώνεται στην πραγματική έλλειψη συνοχής του συστήματος των νόμων, στον συμπτωματικό χαρακτήρα της αναφοράς του ενός υποσυστήματος στο άλλο, στη – σχετικά – μεγάλη ανεξαρτησία, την οποία διαθέτουν μεταξύ τους αυτά τα υποσυστήματα. Πολύ έντονα εκφράζεται αυτή η έλλειψη συνοχής σε εποχές κρίσης, η ουσία των οποίων – ιδωμένη από τη σκοπιά των θεωρήσεών μας – συνίσταται ακριβώς στο ότι διαρρηγνύεται η άμεση συνέχεια της μετάβασης από το ένα υποσύστημα στο άλλο και ξαφνικά φανερώνεται στη συνείδηση των ανθρώπων η μεταξύ τους ανεξαρτησία, η τυχαία μεταξύ τους αναφορά. Γι' αυτό και ο Ένγκελς²⁶ ήταν σε θέση να ορίσει τους «φυσικούς νόμους» της καπιταλιστικής οικονομίας ως νόμους της τυχειότητας.

²⁴ Βλ. σχετικά το άρθρο του Α. Fogarasi, *Kommunismus*, τόμ. ΙΙ., Νο. 25/26.

²⁵ *Metaphysik der Sitten*, Μέρος Ι., § 24.

²⁶ *Ursprung der Familie*, MEW 21, σελ. 169 κ.ε.

Ωστόσο, σε εγγύτερη εξέταση, η δομή της κρίσης εμφανίζεται ως απλή κλιμάκωση της ποσότητας και της έντασης της καθημερινής ζωής της αστικής κοινωνίας. Το ότι η συνοχή της «φυσικής νομοτέλειας» αυτής της ζωής, που – στην αμεσότητα της αστόχαστης καθημερινότητας – φαίνεται ακλόνητα εδραιωμένη, μπορεί να οδηγηθεί ξαφνικά σε διάλυση είναι δυνατό επειδή η αναφορά του ενός στοιχείου της στο άλλο, η σχέση μεταξύ των υποσυστημάτων της είναι, ακόμα και στην πιο κανονική της λειτουργία, κάτι το τυχαίο. Έτσι ώστε η επίφαση ότι ολόκληρη η κοινωνική ζωή υπόκειται σε μια «αιώνια, σιδηρά» νομοτέλεια, η οποία βέβαια διαφοροποιείται σε διάφορους ειδικούς νόμους των μεμονωμένων πεδίων, αποκαλύπτεται αναγκαστικά ως τέτοια [επίφαση]. Η αληθινή δομή της κοινωνίας εμφανίζεται μάλλον στις ανεξάρτητες, εξορθολογισμένες, επιμέρους τυπικές νομοτέλειες, οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους μόνο με τυπικά αναγκαίο τρόπο (αυτό σημαίνει ότι οι τυπικές τους συνδέσεις μπορούν να συστηματοποιηθούν τυπικά), ενώ υλικά και συγκεκριμένα παρουσιάζουν μόνο τυχαίες μεταξύ τους συνδέσεις. Και μόνο μια λίγο εγγύτερη ανάλυση καθαρά οικονομικών φαινομένων δείχνει αυτή τη συνάφεια. Έτσι, για παράδειγμα ο Μαρξ τονίζει – βεβαίως οι περιπτώσεις που αναφέρουμε εδώ θέλουν να ρίξουν μεθοδικά φως στην κατάσταση πραγμάτων και με κανέναν τρόπο δεν αξιώνουν να παρουσιάσουν μια έστω και επιφανειακή προσπάθεια για υλική πραγμάτευση του ζητήματος – ότι «οι όροι της άμεσης εκμετάλλευσης δεν ταυτίζονται με εκείνους της πραγματοποίησής της. Αποκλίνουν μεταξύ τους, όχι μόνο ως προς τον χρόνο και τον τόπο, αλλά επίσης εννοιολογικά.»²⁷ Έτσι δεν υφίσταται «καμία αναγκαία, αλλά μόνο μια τυχαία συνάφεια μεταξύ της συνολικής ποσότητας της κοινωνικής εργασίας, η οποία έχει εφαρμοστεί πάνω σε ένα κοινωνικό προϊόν» και «του μεγέθους που έχει η απαίτηση της κοινωνίας για ικανοποίηση της ανάγκης στην οποία αντιστοιχεί το συγκεκριμένο προϊόν».²⁸ Είναι αυτονόητο ότι αυτά είναι απλώς επιλεκτικά παραδείγματα. Γιατί είναι βέβαια σαφές ότι ολόκληρη η δομή της καπιταλιστικής παραγωγής στηρίζεται σε αυτή την αλληλεπίδραση μεταξύ αυστηρής νομοτελειακής αναγκαιότητας σε όλα τα μεμονωμένα φαινόμενα και σχετικού ανορθολογισμού της συνολικής διαδικασίας. «Ο καταμερισμός της εργασίας της μανιφακτούρας προϋποθέτει την απεριόριστη εξουσία του καπιταλιστή πάνω σε ανθρώπους οι οποίοι αποτελούν απλά μέλη ενός συνολικού μηχανισμού που του ανήκει· ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας φέρνει σε αντιπαράθεση

²⁷ *Kapital* III, I, MEW 25, σελ. 254.

²⁸ Ο.π., σελ. 196-197.

ανεξάρτητους εμπορευματοπαραγωγούς, οι οποίοι δεν αναγνωρίζουν καμία άλλη εξουσία εκτός από τον ανταγωνισμό, τον καταναγκασμό που ασκεί πάνω τους η πίεση των αμοιβαίων τους συμφερόντων».²⁹ Γιατί ο καπιταλιστικός εξορθολογισμός, που στηρίζεται στον ιδιωτικοοικονομικό υπολογισμό, απαιτεί σε κάθε εκδήλωση της ζωής αυτή την αλληλεπίδραση μεταξύ νομοτελειακά καθορισμένης λεπτομέρειας και τυχαίου όλου· προϋποθέτει μια τέτοια δόμηση της κοινωνίας· παράγει και αναπαράγει αυτή τη δομή στο βαθμό που κυριαρχεί πάνω στην κοινωνία. Αυτό θεμελιώνεται ήδη στην ουσία του θεωρητικού υπολογισμού, στον τρόπο οικονομικής δράσης των κατόχων εμπορευμάτων στη βαθμίδα της γενικευμένης εμπορευματικής ανταλλαγής. Ο ανταγωνισμός των διαφόρων κατόχων εμπορευμάτων θα ήταν αδύνατος εάν η ορθολογικότητα των μεμονωμένων φαινομένων αντιστοιχούσε επίσης σε μια ακριβή, ορθολογική, νομοτελειακά λειτουργούσα μορφή ολόκληρης της κοινωνίας. Οι νομοτέλειες όλων των λεπτομερειών της παραγωγής του θα πρέπει να κυριαρχούνται πλήρως από τον κάτοχο εμπορευμάτων, εάν πρόκειται να είναι δυνατός ένας ορθολογικός υπολογισμός. Οι πιθανότητες της αξιοποίησης, οι νόμοι της «αγοράς» θα πρέπει επίσης να είναι ορθολογικοί με την έννοια της δυνατότητας υπολογισμού, του υπολογισμού πιθανοτήτων. Όμως δεν επιτρέπεται να υπόκεινται σε ένα «νόμο» με την ίδια έννοια που υπόκεινται τα μεμονωμένα φαινόμενα, δεν επιτρέπεται σε καμία περίπτωση να έχουν οργανωθεί ορθολογικά απ' άκρη σε άκρη. Βέβαια από μόνο του αυτό δεν αποκλείει με κανέναν τρόπο την κυριαρχία ενός «νόμου» του όλου. Μόνο που αυτός ο «νόμος» θα έπρεπε, απ' τη μία, να είναι το «ασυνείδητο» προϊόν της ανεξάρτητης δραστηριότητας των μεταξύ τους ανεξάρτητων, μεμονωμένων κατόχων εμπορευμάτων, δηλαδή ένας νόμος των «τυχαιοτήτων» που επιδρούν η μία πάνω στην άλλη και όχι εκείνος της πραγματικά ορθολογικής οργάνωσης. Απ' την άλλη, όμως, αυτή η νομοτέλεια δεν αρκεί μόνο να επιβάλλεται πάνω από τα κεφάλια των μεμονωμένων ατόμων, αλλά θα πρέπει επίσης να μην μπορεί ποτέ να συλληφθεί πλήρως και επαρκώς. Γιατί η ολοκληρωμένη γνώση του όλου θα εξασφάλιζε στο υποκείμενο αυτής της γνώσης μια τέτοια μονοπωλιακή θέση, ώστε αυτή θα ήταν ταυτόσημη με την άρση της καπιταλιστικής οικονομίας.

Αυτή η ανορθολογικότητα, αυτή η – εξαιρετικά προβληματική – «νομοτελειακότητα» του όλου, μια νομοτελειακότητα που διαφέρει *κατ' αρχήν και ποιοτικά* από εκείνη των μερών, δεν είναι όμως ακριβώς σ' αυτή την προβληματική

²⁹ Ο.π., I, IV, MEW 23, σελ. 377.

μόνο ένα αίτημα, μια προϋπόθεση για τη λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας, αλλά είναι συγχρόνως το προϊόν του καπιταλιστικού καταμερισμού της εργασίας. Επισημάναμε ήδη ότι αυτός ο καταμερισμός της εργασίας διαρρηγνύει κάθε οργανικά ενιαία εργασιακή και βιοτική διαδικασία, την τεμαχίζει στα επιμέρους στοιχεία της, προκειμένου να οργανώσει με τον πλέον ορθολογικό τρόπο αυτές τις ορθολογικά και τεχνητά απομονωμένες επιμέρους λειτουργίες μέσω σωματικά και ψυχικά προσαρμοσμένων σ' αυτές «ειδημόνων». Αυτός ο εξορθολογισμός και η απομόνωση των επιμέρους λειτουργιών έχει όμως ως αναγκαία συνέπεια το ότι καθεμία απ' αυτές [τις λειτουργίες] ανεξαρτητοποιείται και έχει την τάση να συνεχίσει την ανάπτυξή της ανεξάρτητα από τις άλλες επιμέρους λειτουργίες της κοινωνίας (ή εκείνου του μέρους της κοινωνίας, στο οποίο αυτή ανήκει), με τις δικές της δυνάμεις, σύμφωνα με τη λογική της ειδικότητάς της. Και αυτή η τάση είναι ευνόητο ότι ενισχύεται όσο περισσότερο αναπτύσσεται και εξορθολογικεύεται ο καταμερισμός της εργασίας. Γιατί όσο πιο ανεπτυγμένος είναι αυτός ο τελευταίος, τόσο πιο ισχυρά γίνονται εκείνα τα συμφέροντα των επαγγελματικών ομάδων των «ειδικών» που γίνονται οι φορείς τέτοιων τάσεων. Και αυτή η αποκλίνουσα κίνηση δεν περιορίζεται στα μέρη ενός ορισμένου πεδίου. Γίνεται μάλιστα σαφέστερα αντιληπτή όταν εξετάζουμε τα μεγάλα πεδία, τα οποία δημιουργεί ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας. Ο Ένγκελς³⁰ περιγράφει αυτή τη διαδικασία σε ό,τι αφορά τη σχέση μεταξύ δικαίου και οικονομίας ως εξής: «Με το δίκαιο συμβαίνουν παρόμοια: μόλις γίνει αναγκαίος ο νέος καταμερισμός της εργασίας, ο οποίος δημιουργεί επαγγελματίες νομικούς, ανοίγεται πάλι ένα νέο, ανεξάρτητο πεδίο, που παρ' όλη την γενική εξάρτησή του από την παραγωγή και το εμπόριο διαθέτει επίσης μια ιδιαίτερη ικανότητα αντίδρασης απέναντι σ' αυτά τα πεδία. Σε ένα μοντέρνο κράτος, το δίκαιο δεν πρέπει απλώς να αντιστοιχεί σε μια γενική οικονομική κατάσταση, να είναι η έκφρασή της, αλλά [πρέπει επίσης να είναι] μια έκφραση με εσωτερική συνοχή, η οποία δεν έρχεται σε σύγκρουση με τον εαυτό της μέσω εσωτερικών αντιφάσεων. Και προκειμένου να επιτευχθεί αυτό, μειώνεται όλο και περισσότερο η πιστότητα της αντανάκλασης των οικονομικών σχέσεων...» Δεν είναι εδώ ανάγκη να αναφέρουμε περισσότερα παραδείγματα της εσωτερικής ανάπτυξης και των αντιπαραθέσεων μεταξύ των «τομέων» της διοίκησης (ας σκεφτούμε μόνο την ανεξαρτησία των στρατιωτικών μηχανισμών από την πολιτική διοίκηση), των πανεπιστημιακών σχολών κ.ο.κ.

³⁰ Επιστολή στον Konrad Schmidt, 27.10. 1890, MEW 37, σελ. 491.

3.

Με την εξειδίκευση της εργασίας χάνεται κάθε εικόνα του όλου. Και καθώς η ανάγκη για μια – τουλάχιστον γνωστική – σύλληψη του όλου δεν μπορεί παρ' όλα αυτά να εξαλειφθεί, δημιουργείται η εντύπωση και διατυπώνεται η κατηγορία ότι είναι η επιστήμη, η οποία επίσης εργάζεται με αυτόν τον τρόπο, δηλαδή παραμένει επίσης σε αυτή την αμεσότητα, εκείνη που διέρρηξε την ολότητα της πραγματικότητας σε κομμάτια, [εκείνη που] έχασε με την εξειδίκευσή της τη ματιά για το όλον. Απέναντι σε τέτοιες κατηγορίες ότι «οι στιγμές* δεν συλλαμβάνονται στην ενότητά τους» ο Μαρξ³¹ επισημαίνει ορθά πως η κατηγορία απευθύνεται «ως εάν αυτός ο κατατεμαχισμός να μην πέρασε από την πραγματικότητα στα εγχειρίδια, αλλά αντιστρόφως από τα εγχειρίδια στην πραγματικότητα.» Όμως όσο κι αν αυτή η κατηγορία θα πρέπει να απορριφθεί με την αφελή της μορφή, γίνεται κατανοητή εάν παρατηρήσουμε για μια στιγμή την – τόσο κοινωνιολογικά όσο και εγγενώς μεθοδολογικά αναγκαία και γι' αυτό «κατανοητή» – εργασία της μοντέρνας επιστήμης εκ των έξω, δηλαδή όχι από τη σκοπιά της πραγματοποιημένης συνείδησης. Μια τέτοια ματιά (χωρίς να αποτελεί «κατηγορία») θα μας αποκαλύψει ότι όσο περισσότερο έχει αναπτυχθεί μια μοντέρνα επιστήμη, όσο περισσότερο έχει επεξεργαστεί τη μεθοδική αποσαφήνιση του εαυτού της, με τόσο μεγαλύτερη αποφασιστικότητα αποστρέφει το βλέμμα της από τα προβλήματα του είναι που ανήκει στη σφαίρα της, με τόσο μεγαλύτερη αποφασιστικότητα αναγκάζεται να τα αποκλείει από το πεδίο της κατανόησης που έχει διαμορφώσει. Μετατρέπεται – τόσο περισσότερο όσο πιο ανεπτυγμένη, όσο πιο επιστημονική είναι – σε ένα τυπικά ολοκληρωμένο σύστημα ειδικών επιμέρους νόμων, για το οποίο [σύστημα] ο κόσμος που βρίσκεται έξω από το ιδιαίτερο πεδίο του και μαζί με αυτόν, μάλιστα κατά κύριο λόγο, η ύλη που του έχει παραδοθεί προς γνώση, *το δικό του, συγκεκριμένο υπόστρωμα πραγματικότητας* θεωρείται μεθοδικά και κατ' αρχήν *ασύλληπτο*. Ο Μαρξ³² διατύπωσε αυτό το ζήτημα με σαφήνεια σε ό,τι αφορά την οικονομία, εξηγώντας ότι «η αξία χρήσης ως αξία χρήσης βρίσκεται εκτός του πεδίου θεώρησης της Πολιτικής Οικονομίας». Και θα ήταν σφάλμα να πιστέψει κανείς ότι π.χ.

³¹ *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, MEW 13, σελ. 621.

³² Ο.π., σελ. 16.

ερωτηματοθεσίες σαν κι αυτήν της «θεωρίας της οριακής ωφελιμότητας»* μπορούν να μας οδηγήσουν πέρα από αυτό το όριο: Η προσπάθεια να ξεκινήσουμε από «υποκειμενικές» συμπεριφορές στην αγορά και όχι από τους αντικειμενικούς νόμους παραγωγής και κίνησης των εμπορευμάτων, οι οποίοι καθορίζουν την ίδια την αγορά και τις «υποκειμενικές» συμπεριφορές στην αγορά, απλώς μεταθέτει την ερωτηματοθεσία σε όλο και πιο παράγωγα, όλο πιο πραγματοποιημένα επίπεδα, χωρίς να αναιρεί τον τυπικό χαρακτήρα της μεθόδου, τον κατ' αρχήν αποκλεισμό του συγκεκριμένου υλικού. Η πράξη της ανταλλαγής στην τυπική της γενικότητα, η οποία παραμένει άλλωστε το θεμελιώδες γεγονός για τη «θεωρία της οριακής ωφελιμότητας», αναιρεί επίσης την αξία χρήσης ως αξία χρήσης, εγκαθιδρύει επίσης εκείνη τη σχέση της αφηρημένης ισότητας μεταξύ συγκεκριμένων άνισων, και μάλιστα ασύγκριτων υλών, από την οποία δημιουργείται αυτό το όριο. Έτσι το υποκείμενο της ανταλλαγής είναι εξίσου αφηρημένο, τυπικό και πραγματοποιημένο με το αντικείμενό της. Και το όριο αυτής της αφηρημένης-τυπικής μεθόδου αποκαλύπτεται ακριβώς στην αφηρημένη «νομοτέλεια», τον γνωστικό στόχο τον οποίο η θεωρία της οριακής ωφελιμότητας θέτει στο επίκεντρο των ερευνών της, ακριβώς όπως έκανε και η κλασική οικονομία. Όμως με την τυπική αφαίρεση αυτής της νομοτέλειας η οικονομία μετατρέπεται πάντα σε ένα κλειστό επιμέρους σύστημα, που αφενός δεν είναι σε θέση ούτε να διαπεράσει το ιδιαίτερο υλικό του υπόστρωμα ούτε, ξεκινώντας απ' αυτό, να βρει το δρόμο προς τη γνώση της ολότητας της κοινωνίας, και που γι' αυτόν το λόγο συλλαμβάνει, αφετέρου, αυτή την ύλη ως ένα αναλλοίωτο, αιώνιο «δεδομένο». Έτσι η επιστήμη γίνεται ανίκανη να συλλάβει τη γένεση και τη φθορά, τον κοινωνικό χαρακτήρα της ιδιαίτερής της ύλης, καθώς και [τον χαρακτήρα] των δυνατών στάσεων που μπορεί να έχει κανείς απέναντί της και εκείνον του δικού της τυπικού συστήματος.

Εδώ φανερώνεται για άλλη μια φορά με πλήρη σαφήνεια η στενή αλληλεπίδραση μεταξύ της επιστημονικής μεθόδου, η οποία προκύπτει από το κοινωνικό είναι μιας τάξης, από τις αναγκαιότητες και ανάγκες της για εννοιολογική κυριάρχηση αυτού του είναι, και του ίδιου του είναι της τάξης. Έχει ήδη – ακόμα και σε αυτές τις σελίδες – επανειλημμένα υποδειχθεί το γεγονός ότι η κρίση είναι εκείνο το πρόβλημα το οποίο θέτει ένα ανυπέρβλητο όριο για την οικονομική σκέψη της αστικής τάξης. Όταν τώρα εξετάσουμε αυτό το ζήτημα – με πλήρη επίγνωση της μονομέρειάς μας – από καθαρά μεθοδική σκοπιά, αποδεικνύεται ότι είναι ακριβώς η επιτυχία του πλήρους εξορθολογισμού της οικονομίας, η μετατροπή της σε ένα

αφηρημένο, κατά το δυνατόν μαθηματικοποιημένο τυπικό σύστημα «νόμων» που αποτελεί το μεθοδικό όριο για την κατανόηση της κρίσης. Το ποιοτικό είναι των «πραγμάτων», το οποίο διάγει την εξωοικονομική του ζωή ως ασύλληπτο και αποκλεισμένο πράγμα καθ' εαυτό, ως αξία χρήσης που θεωρείται ότι μπορούμε με την ησυχία μας να αγνοήσουμε κατά τη διάρκεια της κανονικής λειτουργίας των οικονομικών νόμων, στις κρίσεις γίνεται ξαφνικά (ξαφνικά για την πραγματοποιημένη, ορθολογική σκέψη) ο καθοριστικός παράγων. Ή για να το πούμε καλύτερα: οι επιδράσεις του εκδηλώνονται με τη μορφή της παύσης της λειτουργίας αυτών των νόμων, χωρίς η πραγματοποιημένη διάνοια να είναι σε θέση να βρει ένα νόημα σε αυτό το «χάος». Και αυτή η αποτυχία δεν αφορά μόνο την κλασική οικονομία, που στις κρίσεις έβλεπε μόνο «πρόσκαιρες», «τυχαίες» διαταραχές, αλλά και το σύνολο της αστικής οικονομίας. Το ακατανόητο, ο ανορθολογισμός της κρίσης προκύπτει μεν ως προς το περιεχόμενο από την ταξική θέση και τα ταξικά συμφέροντα της αστικής τάξης, αλλά από τυπική άποψη είναι επίσης η αναγκαία συνέπεια της οικονομικής της μεθόδου. (Δεν χρειάζεται εδώ να συζητήσουμε διεξοδικά το ότι για εμάς οι δύο αυτές στιγμές είναι απλώς στιγμές μιας διαλεκτικής ενότητας.) Αυτή η μεθοδική αναγκαιότητα είναι τόσο ισχυρή ώστε π.χ. η θεωρία του Τουγκάν-Μπαρράντσκι*, ως σύνοψη της εμπειρίας οικονομικών κρίσεων ενός αιώνα, επιχειρεί να διαγράψει εντελώς την κατανάλωση από την οικονομία και να θεμελιώσει μια «καθαρή» οικονομία της παραγωγής και μόνο. Απέναντι σε τέτοιες προσπάθειες που στη συνέχεια πιστεύουν ότι εντοπίζουν την αιτία των κρίσεων, το γεγονός των οποίων δεν μπορούν να αρνηθούν, στη δυσαναλογία μεταξύ των στοιχείων της παραγωγής, δηλαδή σε καθαρά ποσοτικές στιγμές, ο Χίλφερντινγκ*³³ τονίζει με όλο του το δίκιο: «Χρησιμοποιεί κανείς μόνο τις οικονομικές έννοιες κεφάλαιο, κέρδος, συσσώρευση κ.λπ. και πιστεύει ότι κατέχει τη λύση του προβλήματος όταν έχει δείξει τις ποσοτικές σχέσεις, με βάση τις οποίες είναι δυνατή η απλή και διευρυμένη αναπαραγωγή, ενώ σε άλλη περίπτωση θα πρέπει να εμφανιστούν διαταραχές. Αυτό που παραβλέπεται εδώ είναι ότι σ' αυτές τις ποσοτικές σχέσεις αντιστοιχούν συγχρόνως ποιοτικοί όροι, ότι δεν αντιπαρατίθενται μόνο ποσότητες αξίας, οι οποίες είναι εύκολα συγκρίσιμες μεταξύ τους, αλλά και αξίες χρήσης ορισμένου είδους, οι οποίες πρέπει να έχουν ορισμένες ιδιότητες στην παραγωγή και στην κατανάλωση· ότι στην ανάλυση των διαδικασιών αναπαραγωγής δεν αντιπαρατίθενται μόνο μερίδια κεφαλαίου εν γένει,

³³ *Finanzkapital*, 2^η έκδοση, σελ. 378-379.

έτσι ώστε η περίσσεια ή η έλλειψη βιομηχανικού κεφαλαίου θα μπορούσε να «εξισορροπηθεί» από το αντίστοιχο μερίδιο χρηματικού κεφαλαίου, όπως επίσης ούτε μόνο πάγιο κεφάλαιο ή κεφάλαιο σε κυκλοφορία, αλλά ότι πρόκειται συγχρόνως για μηχανές, πρώτες ύλες, εργασιακή δύναμη ενός ορισμένου (τεχνικά καθορισμένου) είδους, που θα πρέπει να είναι διαθέσιμα ως αξίες χρήσης αυτού του συγκεκριμένου είδους, προκειμένου να αποφευχθούν οι διαταραχές.» Ο Μαρξ³⁴ μας παρουσίασε επανειλημμένα το πόσο λίγο αυτές οι κινήσεις των οικονομικών φαινομένων, τις οποίες εκφράζουν οι «νομολογικές» έννοιες της αστικής οικονομίας, είναι σε θέση να εξηγήσουν την πραγματική κίνηση του συνόλου της οικονομικής ζωής, σε ποιο βαθμό αυτό το όριο έγκειται ακριβώς στο – απ’ αυτή την σκοπιά μεθοδικά αναγκαίο – γεγονός ότι η αξία χρήσης, η πραγματική κατανάλωση παραμένει ασύλληπτη. «Εντός ορισμένων ορίων, η διαδικασία αναπαραγωγής μπορεί να επιτελείται στο ίδιο ή σε διευρυμένο επίπεδο, παρ’ όλο που τα εμπορεύματα που παράγει δεν έχουν εισέλθει πραγματικά στην ατομική ή παραγωγική κατανάλωση. Η κατανάλωση των εμπορευμάτων δεν συμπεριλαμβάνεται στην κυκλική κίνηση του κεφαλαίου, απ’ την οποία προέκυψαν. Για παράδειγμα, μόλις πωληθεί το νήμα μπορεί να ξεκινήσει εκ νέου η κυκλική κίνηση της κεφαλαιακής αξίας που αντιπροσωπεύει το νήμα, ό,τι κι αν συμβεί κατ’ αρχάς με το πουλημένο νήμα. Από την ώρα που το προϊόν έχει πωληθεί, από τη σκοπιά του καπιταλιστή παραγωγού όλα συνεχίζουν την κανονική τους πορεία. Η κυκλική κίνηση της κεφαλαιακής αξίας, την οποία αντιπροσωπεύει, δεν διακόπτεται. Και αν αυτή η διαδικασία διευρυνθεί – κάτι που περιλαμβάνει διευρυμένη παραγωγική κατανάλωση των παραγωγικών μέσων – τότε μπορεί αυτή η αναπαραγωγή του κεφαλαίου να συνοδευτεί από διευρυμένη ατομική κατανάλωση (δηλαδή ζήτηση) των εργατών, εφόσον αυτή [η διαδικασία] εισάγεται και μεσολαβείται από την παραγωγική κατανάλωση. Έτσι μπορεί να αυξηθεί η παραγωγή υπεραξίας και μαζί της επίσης η ατομική κατανάλωση του καπιταλιστή, η συνολική αναπαραγωγική διαδικασία να βρίσκεται σε πιο ανθηρή κατάσταση και παρ’ όλα αυτά ένα μεγάλο μέρος των εμπορευμάτων μόνο φαινομενικά να έχει εισέλθει στην κατανάλωση, αλλά στην πραγματικότητα να συγκεντρώνεται απούλητο στα χέρια μεταπωλητών, στην πραγματικότητα δηλαδή να βρίσκεται ακόμα στην αγορά.» Και θα πρέπει εδώ να υποδείξουμε ιδιαίτερα το γεγονός ότι αυτή η ανικανότητα να φτάσουμε μέχρι το πραγματικό υλικό υπόστρωμα της επιστήμης δεν είναι η αποτυχία

³⁴ *Kapital* II, MEW 24, σελ. 80-81.

μεμονωμένων επιστημόνων, αλλά εμφανίζεται με τόσο οξύτερο τρόπο όσο πιο ανεπτυγμένη είναι η επιστήμη, όσο περισσότερο συνεπής – με βάση τις προϋποθέσεις της εννοιολογικής της διαμόρφωσης – είναι στη δουλειά της. Δεν είναι λοιπόν με κανέναν τρόπο τυχαίο, όπως μας έδειξε με πειστικό τρόπο η Ρόζα Λούξεμπουργκ [Rosa Luxemburg],³⁵ το ότι η μεγάλη, αν και συχνά πρωτόγονη, λανθασμένη και ανακριβής συνολική θεώρηση της ολότητας της οικονομικής ζωής, που ήταν ακόμα παρούσα στο *Tableau économique* του Κενέ*, εξαφανίζεται ολοένα περισσότερο με την αυξανόμενη ακρίβεια της – τυπικής – διαμόρφωσης των εννοιών κατά την εξέλιξη από τον Σμίθ [Smith] στον Ρικάρντο [Ricardo]. Για τον Ρικάρντο, η διαδικασία της συνολικής αναπαραγωγής του κεφαλαίου (παρ' όλο που αποτελεί πρόβλημα που δεν μπορεί να παρακαμφθεί) δεν αποτελεί πλέον κεντρικό πρόβλημα.

Με ακόμα μεγαλύτερη σαφήνεια και απλότητα – εξαιτίας της πιο συνειδητής πραγματοποίησης της οπτικής της – εμφανίζεται αυτή η κατάσταση πραγμάτων στην επιστήμη του δικαίου. [Αυτό συμβαίνει] και μόνο για τον λόγο ότι εδώ το ζήτημα του ποιοτικού περιεχομένου που παραμένει ασύλληπτο από τη σκοπιά των ορθολογιστικών-υπολογιστικών μορφών δεν πήρε τη μορφή του ανταγωνισμού μεταξύ δύο οργανωτικών αρχών του ίδιου πεδίου (όπως είναι η αξία χρήσης και η ανταλλακτική αξία στην πολιτική οικονομία), αλλά εμφανίστηκε εξ αρχής ως πρόβλημα μορφής-περιεχομένου. Ο αγώνας για το φυσικό δίκαιο, η επαναστατική περίοδος της αστικής τάξης εκκινεί μεθοδικά ακριβώς απ' το ότι η τυπική ισότητα και καθολικότητα του δικαίου, δηλαδή η ορθολογικότητά του, είναι συγχρόνως σε θέση να ορίσει το περιεχόμενό του. Με αυτόν τον τρόπο καταπολεμήθηκε αφενός το μεσαιωνικής προέλευσης, πολύμορφο, πολυποίκιλο δίκαιο των προνομίων, αφετέρου η θέση του μονάρχη υπεράνω του δικαίου. Η επαναστατική αστική τάξη αρνείται να δει το δεδομένο μιας δικαιικής σχέσης, τη γεγονικότητά της ως τη βάση της εγκυρότητάς της. «Κάψτε τους νόμους σας και φτιάξτε νέους!», συμβούλευε ο Βολταίρος. «Από πού να πάρουμε του νέους; Από τον Λόγο!»³⁶ Ο αγώνας ενάντια στην επαναστατική αστική τάξη, για παράδειγμα στην εποχή της Γαλλικής Επανάστασης, βρίσκεται ακόμα στο μεγαλύτερό του μέρος τόσο έντονα υπό την επήρεια αυτής της σκέψης, ώστε σε αυτό το φυσικό δίκαιο μπορεί να αντιπαρατεθεί μόνο ένα άλλο φυσικό δίκαιο (Μπέρκ*, επίσης Στάλ*.) Μόνο μετά την, τουλάχιστον

³⁵ *Akkumulation des Kapitals*, 1^η έκδοση, σελ. 78-79. Ένα συναρπαστικό έργο θα ήταν το να επεξεργαστεί κανείς την μεθοδική σχέση αυτής της εξέλιξης με εκείνη των μεγάλων ορθολογιστικών συστημάτων.

μερική, νίκη της αστικής τάξης εισέρχεται και στα δύο στρατόπεδα μια «κριτική», μια «ιστορική» αντίληψη, η ουσία της οποίας μπορεί να συνοψιστεί στο ότι το περιεχόμενο του δικαίου είναι καθαρό γεγονός, άρα παραμένει ασύλληπτο από τις τυπικές κατηγορίες του δικαίου. Από τις απαιτήσεις του φυσικού δικαίου διατηρείται μόνο η ιδέα της χωρίς κενά συνοχής του τυπικού δικαιοσύνης συστήματος· με χαρακτηριστικό τρόπο, ο Μπέργκχομ³⁶ ονομάζει όλα όσα είναι νομικά αρρυθμιστά, υιοθετώντας την ορολογία της φυσικής, «δικαιικά κενό χώρο». Ωστόσο η συνοχή αυτών των νόμων είναι καθαρά τυπική: το τι εκφράζουν, «το περιεχόμενο των δικαιοσύνης θεσμών δεν είναι όμως ποτέ νομικής, αλλά πάντα πολιτικής, οικονομικής φύσης».³⁸ Έτσι ο πρωτόγονος, κυνικός-σκεπτικιστικός αγώνας ενάντια στο φυσικό δίκαιο, τον οποίο ξεκίνησε ο «καντιανός» Χούγκο* στο τέλος του 18^{ου} αιώνα, αποκτάει μια επιστημονική μορφή. Ο Χούγκο³⁹ θεμελίωσε μεταξύ άλλων τον δικαιοσύνη χαρακτήρα της δουλείας επικαλούμενος το ότι «επί χιλιετίες ήταν πραγματικά νόμιμη για τόσα εκατομμύρια καλλιεργημένων ανθρώπων». Όμως με αυτή την αφελή-κυνική ειλικρίνεια φανερώνεται με μεγάλη σαφήνεια η δομή, την οποία αποκτά σε αυξανόμενο βαθμό το δίκαιο στην αστική κοινωνία. Όταν ο Γιέλινεκ* αποκαλεί το περιεχόμενο του δικαίου μετανομικό, όταν οι «κριτικοί» νομικοί αναθέτουν την διερεύνηση του περιεχομένου του δικαίου στην ιστορία, την κοινωνιολογία, την πολιτική κ.ο.κ., δεν κάνουν τελικά τίποτε άλλο απ' αυτό που αξίωνε ήδη ο Χούγκο: να εγκαταλείψουν μεθοδικά τη δυνατότητα έλλογης θεμελίωσης, την ορθολογικότητα του δικαίου ως προς το περιεχόμενο· να μη βλέπουν το δίκαιο παρά μόνο ως ένα τυπικό υπολογιστικό σύστημα, με τη βοήθεια του οποίου οι αναγκαίες νομικές συνέπειες ορισμένων πράξεων (*rebus sic stantibus**) μπορούν να υπολογιστούν με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια.

Αυτή η αντίληψη περί δικαίου μετατρέπει όμως τη γένεση και κατάργηση του δικαίου σε κάτι το – νομικά – εξίσου ακατανόητο με την κρίση που έχει γίνει ακατανόητη για την πολιτική οικονομία. Ο οξυδερκής, «κριτικός» νομικός Κέλσεν⁴⁰ μας λει σχετικά με τη γένεση του δικαίου: «Αυτό που επιτελείται στη νομοθετική πράξη είναι το μεγάλο μυστήριο του δικαίου και του κράτους, και γι' αυτό μπορεί να είναι δικαιολογημένο το γεγονός ότι η ουσία του παρουσιάζεται εποπτικά μόνο μέσω

³⁶ Αναφέρεται από τον Bergbohm, *Jurisprudenz und Rechtsphilosophie*, σελ. 170.

³⁷ Ο.π., σελ. 375.

³⁸ Preuss, *Zur Methode der juristischen Begriffsbildung*, *Schmollers Jahrbuch* 1900, σελ. 370.

³⁹ *Lehrbuch des Naturrechts*, Berlin 1799, § 141. Η πολεμική του Μαρξ εναντίον του Χούγκο (MEW 1, σελ. 78 κ.ε.) στηρίζεται ακόμα στην εγγεγραμμένη οπτική γωνία.

ανεπαρκών εικόνων.» Ή με άλλα λόγια: «Για την ουσία του δικαίου είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι και ένας κανόνας που δημιουργήθηκε με παράνομο τρόπο μπορεί να είναι δικαιοκός κανόνας, ότι με άλλα λόγια ο όρος της νομότυπης γένεσής του δεν μπορεί να ενσωματωθεί στην έννοια του δικαίου.»⁴¹ Αυτή η γνωσιοκριτική αποσαφήνιση θα μπορούσε να σημάνει μια πραγματική αποσαφήνιση και έτσι μια πρόοδο, αφενός εάν το πρόβλημα της γένεσης του δικαίου που μετατίθεται σε άλλους κλάδους έβρισκε εκεί πραγματικά μια λύση και, αφετέρου, εάν μπορούσε συγχρόνως να διαγνωστεί πραγματικά η ουσία του δικαίου που δημιουργείται με αυτόν τον τρόπο για να εξυπηρετεί καθαρά και μόνο τον υπολογισμό των συνεπειών του πράττειν και την ταξικά ορθολογική επιβολή τρόπων του πράττειν. Γιατί σε αυτή την περίπτωση θα γινόταν με μιας ορατό και κατανοητό το πραγματικό, υλικό υπόστρωμα του δικαίου. Αλλά τίποτα απ' τα δύο δεν είναι δυνατό. Το δίκαιο παραμένει σε στενή σχέση με τις «αιώνιες αξίες», κι έτσι προκύπτει με τη μορφή της φιλοσοφίας του δικαίου μια νέα, φορμαλιστικά αραιωμένη εκδοχή του φυσικού δικαίου (Στάμλερ*). Και το πραγματικό θεμέλιο της γένεσης του δικαίου, η αλλαγή των σχέσεων εξουσίας μεταξύ των τάξεων, γίνεται θολό και εξαφανίζεται στους κόλπους των επιστημών που το πραγματεύονται, στις οποίες – σε αντιστοιχία με τις μορφές σκέψης της αστικής κοινωνίας – δημιουργούνται τα ίδια προβλήματα της υπερβατικότητας του υλικού υποστρώματος όπως και στη νομική επιστήμη και στην πολιτική οικονομία.

Ο τρόπος κατανόησης αυτής της υπερβατικότητας δείχνει το πόσο μάταιο θα ήταν να ελπίζει κανείς ότι η συνάφεια του όλου, τη γνώση του οποίου εγκατέλειψαν συνειδητά οι επιμέρους επιστήμες αφού απομακρύνθηκαν από το υλικό υπόστρωμα της διαμόρφωσης των εννοιών τους, θα μπορούσε ίσως να αποδοθεί από μια ενοποιητική επιστήμη, από την φιλοσοφία. Γιατί αυτό θα ήταν δυνατό μόνο εάν η φιλοσοφία έσπαγε τα όρια αυτού του φορμαλισμού που έχει περιπέσει στην απομόνωση της μερικότητας, μέσω μιας ριζικά διαφορετικά προσανατολισμένης ερωτηματοθεσίας, μέσω της στροφής προς τη συγκεκριμένη, υλική ολότητα του επιστητού, αυτού που είναι προς γνώση. Για κάτι τέτοιο θα απαιτούνταν όμως η θεώρηση των αιτίων, της γένεσης και της αναγκαιότητας αυτού του φορμαλισμού· γι' αυτό θα έπρεπε όμως τότε οι εξειδικευμένες επιστήμες να μην συνδεθούν μεταξύ τους μηχανικά, αλλά να αναμορφωθούν επίσης στο εσωτερικό τους μέσω της εσωτερικά

⁴⁰ *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre*, σελ. 411 (υπογράμμιση δική μου).

⁴¹ F. Somlo, *Juristische Grundlehre*, σελ. 177.

ενοποιητικής φιλοσοφικής μεθόδου. Είναι σαφές ότι η φιλοσοφία της αστικής κοινωνίας δεν μπορούσε παρά να είναι ανίκανη για κάτι τέτοιο. Όχι ότι δεν υπήρξε αρκετό πάθος για ενοποίηση· όχι ότι οι καλύτεροι [στοχαστές] αποδέχονταν με χαρά τον εχθρικό προς τη ζωή μηχανισμό του υπαρκτού και τον αποξενωμένο προς τη ζωή φορμαλισμό της επιστήμης. *Αλλά μια ριζική αλλαγή της οπτικής είναι αδύνατη στο έδαφος της αστικής κοινωνίας.* Μπορεί να αναδυθεί η προσπάθεια για μια – εγκυκλοπαιδική – συγκέντρωση όλης της γνώσης ως καθήκον της φιλοσοφίας (τύπου Βούντ [Wundt]). Μπορεί επίσης να αμφισβητηθεί η αξία της τυπικής γνώσης έναντι της «ζωντανής ζωής». (Η ανορθολογική φιλοσοφία από τον Χάμαν* μέχρι τον Μπεργκσόν [Bergson].) Πλάι σ' αυτά τα περιστασιακά ρεύματα παραμένει όμως η βασική τάση της φιλοσοφικής εξέλιξης: να αναγνωριστούν ως αναγκαία, ως δεδομένα τα αποτελέσματα και η μέθοδος των επιμέρους επιστημών και να ανατεθεί στη φιλοσοφία το έργο να αποκαλύψει και να δικαιολογήσει το θεμέλιο της εγκυρότητας της εννοιολογικής τους διαμόρφωσης. Η φιλοσοφία έχει έτσι την ίδια στάση απέναντι στις επιμέρους επιστήμες, με εκείνη που έχουν οι τελευταίες απέναντι στην εμπειρική πραγματικότητα. Καθώς μ' αυτόν τον τρόπο οι φορμαλιστικές εννοιολογίες των επιμέρους επιστημών γίνονται ένα αναλλοίωτα δεδομένο υπόστρωμα για τη φιλοσοφία, ολοκληρώνεται τελειωτικά η απελπιστική απομάκρυνση από την διάγνωση της πραγματοποίησης που βρίσκεται στη βάση αυτού του φορμαλισμού. Ο πραγματοποιημένος κόσμος εμφανίζεται πλέον – φιλοσοφικά, από υψηλότερη σκοπιά, υπό «κριτικό» φως – τελειωτικά ως ο μόνος δυνατός, ο μόνος εννοιακά συλληπτός, κατανοητός κόσμος που είναι δεδομένος για εμάς τους ανθρώπους. Τώρα, το αν αυτό συνδέεται με την εξύμνηση, την παραίτηση ή την απελπισία, αν θα αναζητηθεί ενδεχομένως ένας δρόμος προς τη «ζωή» μέσω του ανορθολογικού-μυστικιστικού βιώματος, αυτό δεν μπορεί να αλλάξει τίποτα στην ουσία αυτής της κατάστασης πραγμάτων. Καθώς η αστική σκέψη εξετάζει μόνο τους «όρους της δυνατότητας» της ισχύος εκείνων των μορφών, στις οποίες εκδηλώνεται το είναι που βρίσκεται στη βάση της, κλείνει η ίδια τον δρόμο της προς τις σαφείς ερωτηματοθεσίες, προς τα ερωτήματα για τη γένεση και τη φθορά, για την πραγματική ουσία και το υπόστρωμα αυτών των μορφών. Η οξύνειά της περιπίπτει όλο και πιο πολύ στο επίπεδο εκείνης της μυθικής «κριτικής» που διατυπώθηκε στην Ινδία, η οποία στην παλιά ιδέα ότι ο κόσμος στέκεται πάνω σ' έναν ελέφαντα αντέτεινε την «κριτική» ερώτηση: και που στέκεται ο ελέφαντας; Όταν όμως βρέθηκε η απάντηση ότι ο ελέφαντας στέκεται πάνω σε μια χελώνα, η κριτική καθησυχάστηκε. Είναι ωστόσο σαφές ότι ακόμα και

μια περαιτέρω, παρόμοια «κριτική» ερωτηματοθεσία θα ήταν το πολύ σε θέση να αποκαλύψει ένα τρίτο θαυμαστό ζώο, όχι όμως τη λύση του πραγματικού ερωτήματος.